

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

CYRILOMETODĚJSKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

Katedra systematické teologie

Katolická teologie

Josef Nedorostek

**Etika ctností v tradici *Ars moriendi* a možnost její aplikace
v současné péči o umírající**

Virtue ethics in tradition of *Ars moriendi* and its potential application in today's care of the
dying people

Diplomová práce

Vedoucí práce: doc. ThLic. Mgr. Dominik Opatrný, Th.D.

Olomouc 2020

Prohlašuji, že jsem magisterskou práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

Rousínov, Slavíkovice 5. dubna 2020

Autor práce by touto cestou chtěl vyjádřit své poděkování vedoucímu práce, panu doc. ThLic. Mgr. Dominikovi Opatrnému, Th.D. za vstřícný přístup, rady a cenné připomínky. Dále bych chtěl poděkovat všem respondentům, kteří byli ochotni mi poskytnout svůj čas a rozhovory umožnili zpracovat v této práci. Poděkování patří Mgr. Miroslavu Nedorostkovi, Ph.D. za korektury, kritické poznámky a inspiraci. Dále bych chtěl poděkovat své rodině a všem lidem, kteří ovlivnili mé studijní roky v Olomouci. V neposlední řadě děkuji Bohu, že mi umožnil napsat tuto práci.

Abstrakt (česky)

Tato práce srovnává raně novověký pohled teologů na smrt a umírání se současným pohledem pracujících s umírajícími. Pro účely práce byly vybrány tři raně novověké příručky *Ars moriendi*, v nichž se autor zaměřil na úlohu ctností při umírání. Principy zjištěné v příručkách byly následně konfrontovány s výsledky terénního výzkumu, který byl proveden na území České republiky mezi pracovníky s umírajícími a zaměřil se na jejich pohled na proces umírání. Cílem práce bylo vyhodnotit, zda raně novověký přístup autorů je aplikován, nebo aplikovatelný v dnešní péči o umírající. V rámci výzkumu bylo zjištěno několik shod mezi raně novověkým přístupem a dnešním pohledem na „dobrou smrt“. Shoda panuje především v tom, že „dobrá smrt“ pramení z „dobrého života.“ Výzkum také poukázal na důležitost smíření, víry a možnost využití ctností k motivaci udržení pozitivního přístupu ke smrti.

Klíčová slova: smrt, život, umírání, ars moriendi, strach ze smrti, dobrá smrt, dobrý život, ctnosti, teologické ctnosti, smíření, Erasmus Rotterdamský, Robert Bellarmin, Jeremy Taylor.

Abstract (in English)

This thesis compares the early modern view of theologians on death and dying with the current view of workers assisting the dying people. For the purposes of the work were selected three early modern manuals *Ars moriendi*, in which the author focused on the role of virtues in dying. The principles found in the handbooks were subsequently confronted with the results of the field research, which was conducted in the Czech Republic among workers assisting the dying people and which was focused on their view of the dying process. The aim of the work was to evaluate whether the authors' early modern approach is applied or applicable in today's care of the dying people. The research revealed several similarities between the early modern approach and today's view of the "good death". There is a consensus that "good death" stems from "good life." Research has also highlighted the importance of reconciliation, faith, and the ability to use virtues to motivate a positive attitude towards death.

Key words: death, life, dying, ars moriendi, fear of death, good death, good life, virtues, theological virtues, reconciliation, Erasmus of Rotterdam, Robert Bellarmin, Jeremy Taylor.

Obsah

Úvod.....	2
1. Smrt v raném novověku.....	10
1.1. <i>Ars Moriendi</i> – umění smrti jako literární žánr	13
1.2. O autorech zkoumaných manuálů	17
2. Rozbor manuálů	21
2.1. Vnímání smrti u jednotlivých autorů	21
2.2. Podstata dobré smrti	23
2.3. Hřích a dobrá smrt	26
2.4. Důležitost víry	28
2.5. Strach ze smrti	29
2.6. Ctnost mocná průvodkyně životem	31
2.6.1. Teologické ctnosti, hlavní prostředek k dobré smrti	33
2.7. Srovnání vybraných děl <i>Ars moriendi</i>	35
3. Jak se dnes umírá	37
3.1. Společenské vnímání smrti podle dotazovaných.....	37
3.2. Role duchovní a psychické péče při umírání.....	39
3.3. Přijetí příchodu smrti ze strany umírajících	41
3.3.1. Emoce.....	43
3.3.1.1. Popření.....	44
3.3.1.2. Strach	45
3.3.2. Nesmíření.....	46
3.3.2.1. Smrt v nesmíření	47
3.3.3. Víra a přijetí příchodu smrti	49
3.3.4. Smíření	50
3.3.4.1. Šťastná smrt	52
3.4. Vliv prožitého života.....	53
3.4.1. Ctnost a dobrá smrt	55
3.4.1.1. Potřeba výchovy ctností.....	60
3.5. Výchova ke smrti.....	61
4. Srovnání současného a raně novověkého pohledu na smrt.....	64
Závěr	72
Literatura a zdroje.....	75
Přílohy	81

Úvod

„...*Když bych se toho držel, tak dobrá smrt znamená, že tam byl dobrý život.*“

Respondent D.P. během rozhovoru 22.12.2019

Asi každý člověk se zamyslí nad svojí konečností. Může ho fascinovat a může jej frustrovat. V odborné veřejnosti převládá přesvědčení o tom, že smrt jako taková je přijímaná společností především negativně, obklopena strachem a úzkostí v dnešních kruzích spadající pod pojem „tabu“.¹ Když však člověk nahlédne do dějin na vnímání smrti, naskytne se mu v několika obdobích i kulturách zcela jiný postoj k tomuto jevu. Autora uchvátilo období raného novověku, které si neklade za cíl rozklíčovat tajemství smrti, ale o tématu smrtelnosti velmi živě mluví, mj. prostřednictvím samostatného literárního žánru *Ars moriendi* – umění smrti, který čtenáře připravuje na odchod z tohoto světa. Při bližším seznámením s tímto literárním útvarem, autor zaznamenal prokazatelný rozdíl v nahlížení na smrt oproti tomu soudobému. Po seznámení s monografií Christophera Vogta² byl autor inspirován propojením tohoto starého, avšak ne zcela zapomenutého žánru, s etikou ctností. Zrodila se myšlenka vypracovat práci, která ranně novověký přístup ke smrti nahlédne skrze vybrané manuály *Ars moriendi*, a etiku ctností daných autorů a porovná jej se soudobým pohledem. Pro současný pohled na umírání a případně jeho etický rozměr v jedenadvacátém století autor zvolil kvalitativní terénní výzkum formou polostrukturovaných rozhovorů mezi pracovníky pečující o umírající.

Autor si kladl za cíl vyhodnotit, zda přístup tehdejších autorů je aplikován či aplikovatelný na dnešní proces umírání. S ohledem na zaměření a rozsah práce se autor nepokusil o vytvoření podrobnější práce pracující s rozbořením jednotlivých teologií autorů, která je navíc v základní rovině obecně známá. Záměrem bylo vytvoření studie, která si klade za cíl prozkoumat možnou aplikovatelnost (křesťanské) etiky ctností do momentů lidského odchodu ze světa. V následujícím textu autor představí vybrané manuály *Ars moriendi*, aby přiblížil vnímání smrti v jistých kruzích publikujících díla týkající se smrti pro lidové publikum v raném novověku. Následně, poznatky porovnal se současným pohledem pracovníků

¹ Srov. SHERWIN B. NULAND, *Jak lidé umírají*, Praha: Knižní klub, k. s., 1996, s. 17. ONDŘEJ NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka*, Praha: Paseka, 2016 s. 12-13.

² CHRISTOPHER P. VOGT, *Patience, Compassion, Hope, and the Christian Art of Dying Well*, Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford: A Sheed and Ward Book, 2004.

hospicové péče a pracovníků péče o dlouhodobě nemocné, kteří se autorovi jeví jako nejvhodnější vzorek současné společnosti pro poznání současného pohledu zainteresovaných osob na problematiku dobrého umírání – zda se vůbec setkali a zda podle nich existuje něco, co by se dalo označit termínem „dobrá smrt“ a případně do jaké míry jsou pohledy pracujících s umírajícími na „dobrou smrt“ shodné s pohledem raně novověkých autorů textů *Ars moriendi*. Vzorek vybraných respondentů bude představen následně.

Dobrá smrt, dle vybraných autorů děl *Ars moriendi*, zcela jednoznačně pramení z dobrého života. Život se podle nich stává měřítkem připravenosti na naše poslední dny. Pro autory je k tomuto cíli samozřejmě nezbytná i víra, víra mj. i v to, že „smrtí život nekončí“.

K podrobnějšímu představení byly zvoleny tři manuály zabývající se problematikou umírajících a smrti. Jedná se o dílo humanisty Erasma Rotterdamského – *De praeparatione ad mortem* (1534³), knihu jezuitského kardinála Roberta Bellarmina – *De Arte Bene Moriendi* (1620) a publikaci anglikánského arcibiskupa Jeremyho Taylora – *Rule and Exercises of Holy Dying* (1651). Pro vybrání děl byly zváženy následující faktory. Díla vznikla během jednoho století. Jedná se o díla běžně dostupná a dodnes aktuální i vydávaná. Navíc reprezentují jak katolické, tak i protestantské stanovisko, díky tomu je možné poukázat na jistou mezikonfesijní shodu v otázkách týkajících se smrti a umírání. Tato tři díla dále patří mezi ty nejvydávanější a nejčtenější ve své době v rámci příslušných konfesí,⁴ proto se také jedná o díla, která rezonovala celou západní Evropou a ovlivňovala další autory. V neposlední řadě jsou to díla, která se soustředí na kvalitu prožitého života a jeho vliv na „dobrou smrt“.

Oproti zdánlivě idylickému a harmonickému pohledu na smrt se nám rýsují soudobé pohledy na tuto problematiku.

„Říká se, že smrt je v současné české společnosti tabu. To je ale přinejmenším nepřesné. Tabu se týká něčeho zakázaného, nepřipustného, my se však ke smrti vztahujeme jinak. Vytěšňujeme ji ze svého vědomí, vyloučili jsme ji z hovorů, vyhostili ze života. Ovšem ne jako něco zakázaného. Spíš jako něco nepříjemného, co nechceme, aby se nás týkalo,

³ Rok 1534 Srov. HILMAR M. PABEL, „Humanism and Early Modern Catholicism: Erasmus of Rotterdam’s *Ars Moriendi*”, in KATHLEEN M. COMERFORD – HILMAR M. PABEL (eds.), *Early modern catholicism*, Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2001. s. 26. Někteří autoři uvádějí rok 1533, jako např. Christopher Vogt. Srov. CHRISTOPHER P. VOGT, *Patience, Compassion, Hope, and the Christian Art of Dying Well*, Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford: A Sheed and Ward Book, 2004, s. 17.

⁴ Srov. VOGT, *Patience, Compassion, Hope*, s. 17-18, 30-31,35-36. Jiří MIKULEC „Dobrá smrt na popravišti. Návod na zacházení s odsouzcenci k smrti v katolickém „ars moriendi“ ze 17. století,” in: *Historie – Otázky – Problémy*, Vol 11, Iss 1, Pp 109-126 (2019). s 110.

co je ještě daleko, nebo něco, s čím – když už na to přijde – stejně nedokážeme nic dělat.“⁵

Ondřej Nezbeda, autor těchto řádků poukazuje na to, že soudobý pohled je dáván do souvislosti se ztrátou transcendentna, stejně tak se k tomuto názoru kloní mnoho dalších autorů. S tím samozřejmě přímo souvisí ztráta rituálů a tradic,⁶ které člověku napomáhali s vyrovnáním se v otázkách konce života. Zajímavě se k této problematice vyjadřuje Nikolaj Berďajev, který vidí bolestnou krizi lidství v „uzavřeném individualismu“ své doby, příznačně ji nazývá „érou nálad a prožitků“ jenž nemají žádný absolutní střed. Lidstvo se upíná k pokroku, jenž se stává prostředkem k příchodu „nové lidské osobnosti“, každá taková osobnost „plodí budoucnost a umírá v aktu plození“. Člověk není směřován do hloubi věčnosti, která vede k vítězství nad smrtí. Člověk tak pouze přežívá a trpí, snahou překonat smrt rozením, ne však věčným životem.⁷ Člověk se se smrtí vyrovnává opravdu těžko, a to je také příčinou odsouvání představ o smrti.⁸ Pochopitelně provází strach ze smrti lidské bytí odnepaměti, což ostatně dokazují i díla *Ars moriendi*, nicméně soudobá společnost se vědomě i nevědomě pokouší tuto nedílnou součást života „ukrýt před jejími zraky“. Proces umírání, jenž byl dlouhá staletí neodmyslitelnou součástí každé domácnosti, se v rozmachu techniky a medicíny institucionalizoval do nemocnic⁹ „za oponu“, moderní umírání se tak odehrává mimo zrak člověka, kde se dá očistit od „organické poskvrnny“. Člověk se stal pomyslným „vítězem“ nad smrtí a svým způsobem i nad přírodou¹⁰, vypadá to však, že toto „vítězství“ sebou nese onu zvýšenou úzkost ze smrti.

⁵ Cit. NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka*, s. 12-13.

⁶ „Moderní ztráta víry, která se netýká jen Boha či onoho světa, ale i samotné reality, činí lidský život radikálně pomíjivým. Ještě nikdy nebyl tak pomíjivým jako dnes. Radikálně pomíjivý není jen lidský život, nýbrž i samotný svět. Nic neskýtá příslib trvání a stability. Tvářív v tvář této absenci bytí se dostavuje nervozita a neklid...Také náboženství jakožto thanatotechnika, která by člověka zbavovala strachu před smrtí a vyvolávala pocit trvání dosloužila. Všeobecná denarativizace světa posiluje pocit pomíjivosti...Jelikož se nedostává narativní thanatotechnika, vzniká tlak udržet tento holý život bezpodmínečně ve zdraví. Již Nietzsche prohlásil, že po smrti Boha je zdraví povýšeno na božstvo.“ Cit. BYUNG-CHUL HAN, *Vyhořelá společnost*, Praha: Rybka publishers, 2016, s. 27-28.

⁷ Srov. NIKOLAJ BERĎAJEV, *Filosofie svobody, 2. díl původ zla a smysl dějin*, Olomouc: Votobia, 2000, s. 5-6.

⁸ Srov. JAN JANDOUREK, *Úvod do sociologie*, Praha: Portál, 2003, s. 70.

⁹ „Nemoc a smrt se staly speciálními technickými problémy, které se řeší odpovídajícím způsobem v zařízeních k tomu určených. Proto jsou tyto základní lidské fenomény nejen ve vědomí, ale i sociologicky a strukturálně marginalizovány. Už to nejsou fyzicko-metafyzické problémy, které se musí trpět a překonat v oblasti životního společenství, nýbrž technické úkoly, které technicky zvládají technici.“ Cit. JOSEPH RATZINGER, *Eschatologie, smrt a věčný život*, Brno: barrister & principal, 2017, s. 49-50.

¹⁰ Srov. NULAND, *Jak lidé umírají*, s. 17. Je nutné podotknout, jak upozorňuje Landsberg, že: „historické epochy, které jsou bohaté na jedinečné individuality, jsou tolik poznamenány úzkostí z myšlenky na smrt. Mystéria a filozofie pozdní antiky...jsou pod téměř výlučným vlivem této nové úzkosti individua...poslední odpovědi jsou mystéria, filozofické sekty, příprava křesťanství. Podobnou situaci nalezneme v epoše renesance a

Právě modernita přináší jiné strachy, nový „teror“ působený „kmotrou smrtí“. Medicína v současné době dokáže téměř „zázraky“, právě díky ní se dnes dožíváme dlouhého života, vyvstávají však nové nečekané otázky jako, kdy přestat léčit.¹¹ Smrt byla a je spojována se stářím¹², dnešním středobodem se však stalo nekonečné mládí, jak říká Dorothee Sölle. Sölle přirovnává současnost ke krajině, kde jsou všichni mladí, silní a krásní, naproti tomu „slabí, staří a umírající se do této krajiny nepočítají, a proto pomíjející život nemá jméno“, v krajině bez vzpomínek se ovšem umírá těžko.¹³

Co dalšího však sebou nese odstranění smrti z lidské existence? Ondřej Nezbeda ve své publikaci naráží také na fakt, který sebou nese vyhoštění smrti, a tím je ztráta smyslu života.¹⁴ Smyslu života se ve svém díle věnoval Viktor Frankl, i on dává poměrně velký důraz na vztah smrti a samotného smyslu života, podle něj je ztráta smyslu v dnešní společnosti zapříčiněna „existenciálním vakuem“.¹⁵ V knize *A přesto říci životu ano*, popisuje své prožitky z koncentračního tábora, v kterém byl vězněn během druhé světové války. Smysl je zde silně spojen se svobodou, kterou si dokážeme jen těžce představit v prostředí koncentračního tábora. Frankl však upozorňuje, že „nadále existuje zbytek duchovní svobody, svobodného postoje našeho ‚já‘ k okolí“. Je to tedy svoboda, která člověku dává možnost zaujmout adekvátní postoj k situacím, které ho provází, „rozhodnutí pro nebo proti propadnutí člověka těm okolním silám“, právě o této svobodě podle Frankla svědčili mnozí smrtí, oni „podali důkaz toho, že utrpení je aktivní počin, vnitřní výkon“. Jsou to právě tyto situace, jež kladou možnost utvářet svůj život smysluplně, a to se stává odpovědí na vnucené omezení své existence. Podle něj „má-li život vůbec nějaký smysl, pak jej musí mít i utrpení. Protože utrpení k životu jaksi náleží – právě tak, jako k němu náleží osudovost a smrt“. Právě jen utrpení a smrt činí tedy lidskou existenci kompletní¹⁶, a proto je tolik nutné připouštět si svoji smrtelnost, a nepropadat strachu

reformace...silně individualizované lidstvo, zároveň krajně sužované narůstající hrozbou smrti...epocha teologie a meditace, která je ovládána přáním individua, být si v hodině své smrti jist svým ospravedlněním.“ Cit. PAUL L. LANDSBERG, *Zkušenost smrti*, Praha: Vyšehrad, 1990, s. 125.

¹¹ „Víte, co chybí medicíně? Medicíně chybí strop, kdy by se neměli všechny vymoženky intenzivní medicíny využívat u lidí kde život končí.“ Cit. H.J. „Když už ta nemoc vyléčit nejde starat se o ty lidi. Protože dnes se to strašně už přesahuje a existuje takový pojem, že je uléčen k smrti, že už dávno se mají dat ruce od léčby a začít paliativa. Doktoři hlavně mladí se snaží za každou cenu zachraňovat, když už není co.“ Cit. R.D.

¹² Smrt a stáří jednoznačně propojuje ve svém díle Max Scheler, ve stárnutí, nemocech a příznacích jež jsou s tím spojeny totiž mají člověku „vsugerovat“ jakési tušení konce života. Srov. MAX SCHELER, *Řád lásky*, Praha: Vyšehrad, 1971, s. 138-140.

¹³ Srov. DOROTHEE SÖLLE, *Mystika smrti, Fragment*, Praha: Trigon-knihy s.r.o., 2016, s. 32-34.

¹⁴ Srov. NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka*, s. 13.

¹⁵ Srov. VIKTOR E. FRANKL, *Utrpení z nesmyslnosti života, psychoterapie pro dnešní dobu*, Praha: Portál, 2016, s. 62-65.

¹⁶ Srov. VIKTOR E. FRANKL, *A přesto říct životu ano, Psycholog prožívá koncentrační tábor*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2016, s. 83-86.

ze smrti, jejímž důsledkem je snaha ji tabuizovat. Člověk může nabídnout pozitivní odpověď na utrpení a to především tím, že mu vtiskne smysl. „Život ve svém důsledku neznamena nic jiného, než nést zodpovědnost za správné odpovědi na otázky života.“¹⁷ Frankl však není jediným autorem, který spojuje smrt se smyslem života či bytím, je jím také už zmiňovaný Berďajev, který tázání se po smyslu života přímo propojuje i s religiozitou.¹⁸

Smrt však není jen tabu, žijeme v éře, kdy se v jisté podobě dočkává možná naopak až přílišné publicitě. Obzvláště ve filmovém a televizním průmyslu, ale i ve videohrách je zobrazování smrti, umírání a zabíjení zprofanováno. V akčních filmech je možné napočítat nespočet brutálně zavražděných v průběhu několika málo minut.¹⁹ Avšak jaké je její zobrazení? Je ukazována jen jako „dráždidlo nervů“, které je užito proti nynější nudě z existence. Cíl tohoto zvěcnění smrti je však stejný jako v jejím tabuizování, smrt má být banalizována „odvrátit nepohodlnou otázku, která se s ní vynořuje“.²⁰ Můžeme si tak klást i otázky, zda by měla probíhat nějaká osvěta ohledně smrti a umírání v laické společnosti, případně jak by měla být vedena. I na tyto otázky autor narážel během terénního výzkumu.

V praktické části práce byla pro výzkum zvolena metoda sněhové koule, založena na nepravděpodobnostním výběru, při kterém nemají všechny jednotky či skupiny jednotek (podsoubory) stejnou šanci být vybrány do výběrového souboru (vzorku). Autor oslovoval náhodně vybraná pracoviště či pracovníky, případně využil kontakty v okruhu známých a rodiny. Pochopitelně ne všichni oslovení souhlasili s poskytnutím rozhovoru. Obecně se dá říci, že pracující v zařízeních „masovějšího“ institucionálního charakteru – lidově nazývané „LDN“ – byli méně ochotní poskytovat rozhovory. Autor se navíc mezi těmito pracujícími potýkal s obavami, které mohou pramenit z různých důvodů a mohou taktéž souviset právě se samotnou institucionalizovanou podobou těchto zařízení. Praktická část práce tedy vychází z osobních zkušeností, názorů, pohledů na péči a téma smrti jednotlivých participantů, kteří se se smrtí setkávají ve své profesní dráze.

V rámci výzkumu bylo uskutečněno třináct rozhovorů s lidmi, kteří pracují s umírajícími, nebo jsou více konfrontováni se smrtí. Vzorek zastupuje nemocniční pracovníky

¹⁷ Cit. FRANKL, *A přesto říct životu* ano, s. 97.

¹⁸ Srov. BERĎAJEV, *Filosofie svobody 2. díl*, s. 6-11. Stejně se k danému problému vyjadřuje II. Vatikánský koncil: „Člověk bude mít vždycky přinejmenším nejasnou touhu poznat smysl svého života, své činnosti a své smrti...Avšak jedině Bůh, který člověka stvořil k svému obrazu a vykoupil ho z hříchu, dává na tyto otázky vyčerpávající odpověď, a to zjevením které přišlo v Kristu, jeho Synu, jenž se stal člověkem. Kdo následuje Krista, dokonalého člověka, sám se stává více člověkem.“ Cit. GS 41.

¹⁹ Srov. *John Wick: Chapter 3* [film]. Režie Chad Stahelski. USA, Lionsgate US, 2019.

²⁰ Srov. RATZINGER, *Eschatologie*, s. 49-51.

(4), pracovníky mobilních hospiců (5), kamenných hospiců (3) pod které jsem zařadil i zaměstnance charity poskytující podpůrnou péči (1). Pro ochranu soukromých údajů respondentů nebude zveřejněno jejich jméno, místo něj bude používána pro jednotlivé respondenty šifra (např. V.M.), zároveň nebude zveřejněno přesné místo jejich zaměstnání. Autor považuje za důležité zveřejnit pracovní pozici, kterou v době rozhovoru respondent zastával, jejich vzdělání a zkušenosti v dané profesi (oblasti). Z celého zkoumaného vzorku byli pouze čtyři dotazovaní mužského pohlaví, zbytek (9) tvořily ženy, což dle postřehu autora odpovídá genderové struktuře zaměstnanců v této oblasti. Všichni respondenti poskytli polo řízený rozhovor, ve kterém jim byly kladeny podobné nebo stejné otázky²¹, a z nich vycházely případné doplňující dotazy. Jednotlivé rozhovory měly časové rozmezí od 30 do 70 minut a byly zaznamenány v průběhu roku 2019 napříč celou Českou republikou, jsou vlastnictvím autora a nachází se v autorově audio archivu.

Ačkoliv autor studuje teologickou fakultu nepovažoval za vhodné ptát se respondentů na vyznání, protože by tím část potencionálních respondentů mohl odradit. Při výzkumu se autor setkával opakovaně s velkou nedůvěrou a častým odmítáním zejména u personálu pracujícího v nemocničních zařízeních, a i proto se autor snažil rozhovory vést v co možná nejneutrálnějším duchu. I z tohoto důvodu musel autor některé původně zvažované otázky vynechat, či upravit. Obzvláště v nemocničních zařízeních se autor setkával s tím, že personál nižší lékařské kvalifikace pracující s umírajícími měl velké obavy poskytovat rozhovor, podmiňoval uskutečnění rozhovoru souhlasem vedení nemocnice apod. Autor se domnívá, že rezervovanost těchto potencionálních respondentů vychází jednak z již výše citovaného odsouzení smrti mimo běžné perspektivy, dále pravděpodobně také ze špatné pověsti těchto zařízení a v neposlední řadě roli sehrálo i to, že výzkum byl prováděn studentem nelékařského zaměření, na což nejsou zvyklí a navíc studentem teologické fakulty, což samo o sobě pro veřejnost nezní příliš prestižně ani důvěryhodně

- Pracovníci nemocničních zařízení.

1. Respondent V.M. (20.3.19) je muž ve věku²² 58 let, pracující na pozici primáře léčebny dlouhodobě nemocných (LDN), pozici zastává od roku 2015, vystudoval lékařskou fakultu, atestace z vnitřního lékařství druhého stupně. Délka rozhovoru 35 minut.

²¹ Viz. Příloha č. 1 s. 81-82.

²² Věk je jen odhadován autorem, respondenti jej nechtěli sdělovat tak později byl zcela vyřazen z otázek.

2. Respondent H.J. (25.10.19) je žena ve věku 56 let, pracující na pozici zástupce primáře oddělení dlouhodobě nemocných (ODN), pozici zastává od roku 2015, předchozí zkušenosti v praxi ze smrtí měla také 15 let jako lékařka záchranné služby a 15 let jako anestezioložka na Anesteziologickém a resuscitačním oddělení (ARO). Vystudovala lékařskou fakultu. Délka rozhovoru 71 minut.
3. Respondent Š.A. (13.11.19) je žena ve věku 45 let, pracující na pozici zdravotního sociálního pracovníka jako koordinátorka paliativního týmu, tuto pozici zastává od května 2019, od roku 1995 pracovala jako zdravotní sestra. Vystudovala magistra rehabilitační a psychosociální péče na zdravotně sociální fakultě. Délka rozhovoru 30 minut.
4. Respondent B.A. (12.12.19) je žena ve věku 29 let, pracující na pozici sestry specialista pro intenzivní péči (JIP), pozici zastává od roku 2015, před tím od roku 2011 pracovala jako zdravotní sestra. Vystudovala magistra ošetrovatelství na fakultě zdravotních věd. Délka rozhovoru 43 minut.

- Pracovníci kamenných hospiců

1. Respondent Ž.P. (18.1.19) je muž ve věku 50 let, pracující na pozici ošetřující lékař, v době rozhovoru pozici zastával 10 měsíců, od roku 1994 pracuje jako lékař. Vystudoval lékařskou fakultu a magistra katolické teologie. Délka rozhovoru 44 minut.
2. Respondent B.J. (7.2.19) je muž ve věku 45 let, který pracoval jako vedoucí hospice šest a půl roku. Vystudoval katolickou teologii. Délka rozhovoru 25 minut.
3. Respondent Š.M. (18.1.19) je žena ve věku 50 let, pracující na pozici ředitelky hospice, pozici zastává od října 2018. Vystudoval inženýra ekonomie. Délka rozhovoru 30 minut.
4. Respondent Š.J. (21.10.19) je žena ve věku 38 let, pracující na pozici pastorační asistentky charity spolupracující s centrem podpory pro pečující, pozici zastává 3 roky, s umírajícími pracuje 5 let v minulosti pracovala jako zdravotní sestra v onkologickém ústavu. Vystudovala střední školu zdravotní, kterou ukončila maturitou. Délka rozhovoru 43 minut.

- Mobilní hospice

1. Respondent D.P. (22.12.19) je muž ve věku 37 let, pracující na pozici vedoucího podpůrných služeb, pozici zastává od roku 2018. Vystudoval magistra na filozofické fakultě. Délka rozhovoru 42 minut.

2. Respondent Š.L. (26.3.19) je žena ve věku 47 let, pracující na pozici vrchní sestry, kterou zastává od roku 2017 v praxi 27 let z toho 15 let na plicním oddělení onkologie. Středoškolské vzdělání dokončila maturitou. Délka rozhovoru 40 minut.
3. Respondent R.D. (2.4.19) je žena ve věku 26 let, pracující na pozici zástupce vrchní sestry, pozici zastává od roku 2018, od roku 2015 zastávala pozici sestry na anesteziologickém a resuscitačním oddělení (ARO). Vystudovala vyšší odbornou školu zdravotnickou s titulem Diplomovaného specialisty. Délka rozhovoru 34 minut.
4. Respondent B.K. (24.3.19) je žena ve věku 44 let, pracující na pozici zdravotní sestry, pozici zastává od roku 2017, z předchozí praxe pracovala na pozicích s umírajícími jako sestra 8 let na LDN a také v domově důchodců. Vystudovala obor dětské sestry, a bakaláře sociální pedagogiky. Délka rozhovoru 51 minut.
5. Respondent K.V. (28.3.19) je žena ve věku 48 let, pracující na pozici zdravotní sestry a projektové manažerky, pozici zastává od roku 2018. Je diplomovaným specialistou. Délka rozhovoru 55 minut.

Všichni z výše zmíněných respondentů souhlasili s využitím shromážděných dat v této práci, stejně tak souhlasili s audio záznamem rozhovoru.

1. Smrt v raném novověku

Vzhledem ke svému charakteru, tedy jakési pomyslné hranici pozemského bytí, byla smrt důležitým tématem v lidských představách napříč celou historií. S ohledem na zaměření této práce je výchozím bodem značně redukováný raně novověký pohled na smrt (v období 16. – 17. století). Pokusíme se jen stručně představit pohled vybraných autorů na fenomén smrti v tomto období, rozsáhlejší studii však musíme ponechat historikům. Proč vůbec je důležité se ohlížet do historie v této práci? Abychom mohli pochopit pohled současného člověka na konečnost bytí v tomto světě, je nutné zkoumaný jev historicky kontextualizovat, protože z pohledu našich předků vychází současná perspektiva, i proto je vhodné vycházet z období raného novověku, které započalo modernitu, byť ještě zrcadlilo pohledy starší. Zjistěte bude zajímavé nahlédnout, jakými změnami prošel lidský pohled na smrt vlivem bouřlivého rozvoje moderního myšlení, vědy a zejména medicíny a v neposlední řadě také industrializace, urbanizace, globalizace apod. Lidem jedenadvacátého století se smrt jeví nejasně, je vyčleněna, také díky moderní medicíně a institucionální péči (od nemocnic po léčebny dlouhodobě nemocných), na okraj všedních horizontů až přechází do sféry „o které se nemluví“.²³ I proto se autorovi jeví jako vhodné znovu se podívat a možná se i inspirovat v minulosti, v přístupu a postojích našich předků k základní a neodvratitelné skutečnosti smrti.

V období raného novověku byla smrt přítomna vlastně na každém rohu, od běžných nemocí rozsévajících smrt až po veřejné popravy. Člověk byl díky tomu se skutečnou smrtí konfrontován mnohonásobně více, než jsme my dnes, kdy naše konfrontace je značně omezená např. jen na její popkulturní zpracování. Umírání a smrt byly zkrátka přirozenou součástí tehdejší každodennosti a byly soudobým smrtelníkům důvěrně známy (reálně). Neméně důležitým prvkem tehdejšího umírání (na rozdíl od současnosti) byl také fakt, že umírající nikdy nebyl ponechán ve svém umírání sám.²⁴ Tenhle blízký vztah ke smrti ovšem nesl i své negativní dopady, a to především v podobě přenosu nemocí, jak u lůžek umírajících,²⁵ tak i na hřbitovech, čímž se dále navyšovaly počty umírajících, a nekonečný koloběh smrti se tak roztáčel.

S obdobím raného novověku je neodmyslitelně spojená religiozita tehdejšího lidu a její nejružnější projevy, která přináší významné svědectví o soudobém přístupu ke smrti.

²³ Srov. NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka*, s. 12-14.

²⁴ Srov. NORBERT OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany: H & H, 2001. s. 59.

²⁵ Srov. tamtéž, s. 64-65.

Křesťanství bylo společným souborem hodnot a soustavou symbolů pro tehdejší společnost.²⁶ Pro naše účely je také důležité si uvědomit, že ve středověku a raném novověku byla smrt považována za jeden z přechodových rituálů.²⁷ V rámci této mentality přichází obrovský boom knižních manuálů, které tvořily samostatný literární žánr. Středověký vývoj vnímání života a smrti přisuzoval skutečnosti smrti stále větší důraz a významnější pozici. Proměna vztahu mezi smrtí a individualitou započatá ve 12. století a vrcholí v 15. století, proměna přinesla posun v přirozeném vnímání umírání. Došlo v tomto směru k posunu od smrti, jako šance uvědomit si a rekapitulovat dosavadní život, k pohledu na smrt, jako na uvědomění si života tváří v tvář neutuchající touze po něm.²⁸ Na viditelných místech byl vždy vyobrazen sv. Kryštof, který byl vzýván jako patron, chránící před „zlou“, tedy náhlou, smrtí.²⁹ Lidé té doby věřili, že ten, kdo zbožně zrána na sv. Kryštofa pohlédne, bude uchráněn v onen den náhlé smrti. Stejně běžné bylo modlit se za šťastnou hodinku smrti, činit kající skutky, a tak za odměnu získat „dobrou“ smrt, k této praxi samozřejmě taky patřilo přijetí svátostí umírajících, od svátosti smíření až po tehdejší poslední pomazání.³⁰ Lidé, kteří tak nečinili, byli dokonce některými považováni až za bláhové.³¹

Díky tehdejší zbožnosti byla smrt vnímána jako významná součást cesty ke spáse každého jednotlivce. Nebe a peklo nebylo pro tehdejší lid tak „daleko“ od bytí pozemského. Smrt byla považována za kritický stav, kde se rozhodovalo o tom, jestli se nesmrtelná duše spojí se zmrtvýchvstalým tělem a bude směřovat do nebe, nebo do věčného zatracení. Můžeme tedy zřetelně vidět chápání tehdejší doby, kdy se umírající nachází na rozhraní dvou světů, mezi tím pozemským a oním světem. V poslední hodině tedy člověk sváděl nejdůležitější boj o to, aby si zajistil svoji budoucnost po smrti.³² Smrt pro soudobého člověka nebyla koncem, ale díky tehdejší víře se transformovala do křesťanského transcendentního začátku, který svou

²⁶ I v dnešním světě prezentuje svůj vlastní pohled na smrt jako to např. činí katolická církev. Srov. KKC 1010-1019.

²⁷ Srov. JIŘÍ KUBEŠ, *Dějiny každodennosti II*, Pardubice: Fakulty filozofické Univerzity Pardubice 2007-2012, s.237-238

²⁸ Srov. PHILIPPE ARIES, *Dějiny smrti I*, Praha: Argo, 2000, s. 175-176. Pro bližší rozbor literatury *Ars moriendi* doporučuji prostudovat také: RUTH KUBÍČKOVÁ, *Ars moriendi ve světle teologického personalismu – poimenická explikace*, Praha: 2018, dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/120678/?lang=en>, s. 33-49.

²⁹ Náhlá smrt narušovala řád světa, v nějž každý věřil, byla nesmyslným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu Božího hněvu. Proto lidé náhlou smrt (*mors repentina*) považovali za hanebnou a potupnou...křesťanská církev se snažila vykořenit víru, jež náhlou smrt označila cejchem hanebnosti, počínala si opatrnicky a malověrně“ Cit. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 23.

³⁰ Dnes se užívá jiného názvosloví, a to pomazání nemocných, které je možné přijmout v situacích těžkých onemocnění. Srov. KKC 1113, 1499.

³¹ Srov. OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, s. 32-33.

³² Srov. RADMILA PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, *O útěše proti smrti / Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha: NLN s.r.o., 2017, s. 21-22.

absencí má negativní vliv na přijetí smrti v dnešní společnosti, jak jsme si ukázali v úvodu. Křesťané od dob Krista věří, že budou vzkříšeni a právě to že se stane posledním dějstvím jejich života. Avšak strach z nejasného osudu po smrti, především to, jak smrtelník obstojí před posledním soudem, vítězil nad vírou ve vlastní vzkříšení.³³ Strach ze smrti musíme chápat tak, že nebyl vnímán z „fyzického hlediska“, ale spíše jako nebezpečí, které v tomto zásadním momentu hrozí duši a její spásu. Ke smrti tak byl zaujímán ambivalentní vztah. Důležitým prvkem v posledních chvílích života byla lítost nad ztrátou života. Ariès ve své studii představuje lítost jako prvek, který je nutný k samotnému přijetí nadcházejícího konce, klade ji do nejvyšší hodnotové roviny tehdejšího člověka.³⁴ Přijmout smrt za svou tak hrálo důležitý moment v umírání a ani dnes tomu není jinak.³⁵ Raně novověká společnost smrt snáze přijímala také skrze křesťanskou víru a za příklad si brala samotného spasitele Ježíše Krista.

Jak už bylo zmíněno, smrt se v raném novověku charakterizovala tím, jak byla důvěrně známa, ale také svojí veřejnou povahou.³⁶ Proto není divu, že jakmile umírající pocítil blízkost smrti, jinými slovy litoval nad svou nadcházející ztrátou života, přistoupil k obvyklým obřadům, které přirozeně zahrnovaly přítomnost a součinnost dalších osob. K obřadům patřilo rovněž požádat blízké o odpuštění,³⁷ ale také se s nimi rozloučit a poručit je Bohu. Blízcí byli většinou přítomni u lůžka umírajícího, tedy za přítomnosti mnoha lidí a jejich modliteb umírající opouštěl tento svět.³⁸ Smrt a mrtví se lidem připomínali mnohem častěji, než je tomu dnes. Na zemřelé se vzpomínalo při každé bohoslužbě, stejně jako při katolických bohoslužbách dnes, smrt se zachycovala na obrazech. S realitou smrti se lidé raného novověku seznamovali od útlého věku, mladým byla připomínána, například skrze *Memento mori*, které člověku stále poukazovalo na pomíjivost tohoto světa a často se objevovalo v tehdejších kázáních. Smrt se v raném novověku se v blízkosti tehdejších obyvatel dennodenně

³³ Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 139.

³⁴ Srov. tamtéž, s. 28.

³⁵ ELISABETH KÜBLER-ROSS, *O smrti a umírání*, Praha: Portál, 2015, s. 127-154.

³⁶ Která přetrvávala až do konce 19. století. Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 32-33.

³⁷ Odpuštění i dnes hraje významnou roli při umírání. Viz. v kapitole 3.4. Vliv prožitého života; 3.4.1. Ctnost a dobrá smrt. Srov. SUSANNE VANDERLUGT, „The art of dying: can the Ars Moriendi tradition speak to Christians today?“, in *Touchstone* [online]. 2010, 28(1), 19-28 [cit. 2020-04-05]. ISSN 08273200. Dostupné z: <https://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=10&sid=da57f97d-bde7-4e37-97ed-514512a145fe%40pdc-v-sessmgr03>. Srov. MARIE SVATOŠOVÁ. *Hospice a umění doprovázet*, Praha: Ecce homo, 2003, s. 23-24.

³⁸ Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 30,33. OHLER. *Umírání a smrt ve středověku*. s. 64-65. „Obřady a rituály nám mohou připadat jako prázdné slupky bez jakéhokoli obsahu, neboť prameny se o nich neustále zmiňují, avšak tyto obřady často zúčastněným opravdu pomáhaly. Když tíseň, deprese, malomyslnost a smutek svazovaly hrdlo, mohla poskytnout útěchu a podpořit člověka společná, nahlas pronášená modlitba.“ Cit. tamtéž, s. 66

odehrávala a zpřítomňovala, již pouhým faktem vícegeneračního bydlení.³⁹ Smrt a umírání byly vnímány jako komunitní a silně rodinně spirituální události, které měly pozůstalým a přítomným dodat odvalu, spatřit sami sebe na odchodu z tohoto světa. „Umírání se pokládalo za umění, které se předávalo z jednoho pokolení na druhé a v němž se lidé cvičili – pokud se ovšem dá něco v zásadě tak jednorázového, jako je smrt, vůbec nacvičit.“⁴⁰ Právě takový přístup zaujímají tehdejší manuály, chtějí člověka učit dobré smrti a jako svůj prostředek k tomuto cíli využívají cvičení ctností. Protože výsledek posledního soudu mohl být ovlivněn ještě za života dobrými skutky.⁴¹ Manuály byly určeny pro lid věřící, a tak se často neobrací jen k umírajícímu, ale i k těm, kteří jsou v jejich blízkosti. Křesťanská etika tehdy začala rozvíjet hluboký vztah mezi umírajícími a těmi, kteří jim poskytují pomoc. Stalo se to běžným přístupem, který už je pro nás možná jen těžce představitelným.⁴² Tento postoj přijalo za své i nespočet řádů, které o umírající pečovaly. Nesmíme zapomenout na tehdy obecně přijímanou nutnost se na smrt připravovat již za života, především skrze duchovní život. Neboť důstojná smrt znamenala oddanost vlastnímu osudu s důvěrou v Boha.⁴³

1.1. *Ars Moriendi* – umění smrti jako literární žánr

Samotný výraz *Ars moriendi* se ustálil pro označení literárního žánru povznášející literatury, která člověka v pozdním středověku učila umění „dobré smrti“. Původně však mohl znamenat jak bezprostřední situaci umírání, tak také osvojení si způsobu dobrého umírání. Jádrem této duchovní literatury bylo soustředění se na poslední hodinku života jakožto rozhodujícího času pro spásu duše. Tato literatura k čtenáři promlouvá také modlitbami a „morálními závazky“ spojenými s křesťanstvím.⁴⁴ Ranně novověkým důležitým tématem náboženského života byla spása duše, téma, jež bylo zcela nadkonfesní. Právě příprava na smrt byl jeden z velmi důležitých životních momentů. Křesťanství smrt do jisté míry harmonizovalo především v rámci církevního učení a naděje, kterou lid získal skrze zmrtvýchvstání Krista, avšak i před příchodem křesťanství byla smrt vnímána jako součást života a to i duchovního, křesťanství ovšem nabídlo něco nového.⁴⁵ Vzniká tedy nový druh naučně meditativní literatury, který získává velké obliby. Daná díla připravovala věřící na přechod z pozemského života do života věčného. Příprava na „dobrou smrt“ měla v křesťanství již dlouhou tradici, ale

³⁹ Srov. tamtéž, s.33-34.

⁴⁰ Cit. tamtéž, s. 34.

⁴¹ Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 139.

⁴² Srov. VOGT, *Patience, Compassion, Hope*, s. 8.

⁴³ Srov. OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*. s. 60.

⁴⁴ Srov. KUBÍČKOVÁ, *Ars moriendi ve světle teologického personalismu*, s. 39-40.

⁴⁵ Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 127-138.

v období 16. a 17. století se příprava na smrt stala celoživotním dílem každého, kdo chtěl dojít spásy.⁴⁶

Není tedy žádným překvapením, že vznikala různá díla tematizující události spojené se smrtí člověka. V pozdním středověku se jednalo o převážně obrazová díla, představující poslední soud smrtelníka, jenž rozhoduje o jeho spáse.⁴⁷ V 15. století se však ikonografie mění a na místo posledního soudu se dostávají do popředí momenty zachycující obrazy toho, jak by správná smrt měla vypadat. Díla na toto téma se dočkala značné obliby a vycházela v tzv. knihách *Artes moriendi*, jejichž cílem bylo poučit čtenáře, jak šťastně zemřít. Byly to obrazové knihy s rytinami, kde byl vyobrazován umírající na smrtelné posteli v doprovodu modlícího se lidu a kolem nich se takřka odehrával zápas dobra (Boha) a zla (d'ábla) o smrtelníkovu duši.⁴⁸ Již tyto rytiny byly opatřeny výčty „pokušení“, se kterými se umírající setkával, byl to strach, beznaděj či nepřijetí své smrti. Jako odpověď na pokušení byly věřícím představovány praktické ctnosti, které napomáhaly tato pokušení překonat.⁴⁹ V polovině 16. století tak nastává rozmach jak klasických *Ars moriendi*, tak mravně naučné prózy či lidových písní.⁵⁰ Počátkem 17. století můžeme mluvit o „boomu“ duchovní literatury, která se přímo zabývala tím, jak k umírání a k umírajícím přistupovat. Vznikl doslova nový literární žánr, i když si ponechal starý název, avšak už nešlo přímo o návody, jak zemřít, ale o nové knihy pro každodenní pobožnost a spíše o návod, jak žít.⁵¹

Jednalo se zejména o meditativní literaturu, hlavně o modlitební knihy ke šťastné smrti, ale i o soubory kázání, či příručky dobrého umírání. Tato literatura obsahovala několik

⁴⁶ Srov. MIKULEC, „Dobrá smrt na popravišti,“ in: *Historie – Otázky – Problémy*, Vol 11, Iss 1, Pp 109-126 (2019), s. 109.

⁴⁷ „Zpřítomnění eschatologické tematiky posledních věcí člověka vedlo ve středověku k všeobecnému povědomí o možnosti spásy či zatracení, o záhodnosti činění dobra a zanechání zlých skutků, v souladu s výzvou Matoušova evangelia k ukládání pokladů v nebi (Mt 6,19). Náboženská praxe zdůrazňující skutky milosrdenství,133 podobně jako ochotu k zřeknutí se a odpoutání od světského majetku (dle Mt 19,16-24), docházela v dobovém porozumění svého častého naplnění ve formě almužny chudým, v jejímž obrazu byl Kristus vnímán jako spoludědic jmění majetných.“ Cit. KUBÍČKOVÁ, *Ars moriendi ve světle teologického personalismu*, s. 38. Příkladem rozšíření textů umění umírat vedle vlastních příruček *Ars moriendi* jsou také Anselmské otázky Srov. KUBÍČKOVÁ, *Ars moriendi ve světle teologického personalismu*, s. 40-41.

⁴⁸ Srov. ARIÈS, *Dějiny smrti I*, s. 140-141.

⁴⁹ Srov. BRETT MCCARTY, ALLAN VERHEY, „The Virtues for Dying Well,“ in: *Center for christian ethics at baylor university*, 2013, dostupné z: <https://www.baylor.edu/content/services/document.php/205047.pdf>, s. 27. „These authors saw the development and practice of virtues – especially patience, compassion, and hope, all supported by faith – to be an effective way to instruct readers about practices crucial for living the good Christian life and thus to prepare for death as well.: Cit. VOGT, *Patience, Compassion, Hope*, s. 7.

⁵⁰ *Evanjelický fnebrál, aneb: sbírka písní náboženských, starých novou ponapravených a mnohých nových*. 4.vydání. Bystřice, 1870.

⁵¹ Srov. PHILIPPE ARIÈS, *Dějiny smrti II*, Praha: Argo, 2000, s.16-21. Dále také Srov. TOMÁŠ MALÝ, *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací*, Brno: Matice moravská 2009. s 61.

základních charakteristických prvků. Především se jednalo o protiklad jisté smrti a nejisté hodiny smrti. Tato tvrzení se pak nejčastěji odvolávala na Písmo svaté. Hlavním cílem bylo probudit v lidech vědomí konce své existence. Další z charakteristických prvků bylo učení, že smrt přišla na tento svět skrze prvotní hřích.⁵² Třetím motivem, který byl připomínán, byla nevyhnutelnost smrti. Smrt je totiž z principu rovnostářská, protože si přichází pro všechny bez výjimky, nezáleží na povolání, penězích, titulech, tělo tak jako tak nakonec skončí rozkládající se v honosných či zapomenutých hrobech.⁵³

Osoby dobře připravené na smrt se podle raně novověké knižní produkce neměly obávat výrazných obtíží v tak důležitém okamžiku, jakým bylo umírání. „Především meditativní literatura se snažila potlačit strach ze smrti poukazováním na ničemný a pomíjivý život a zdůrazňovala, že je možné těšit se na smrt, že smrt je sladkou odměnou pobožnému člověku, je koncem lidského utrpení v pozemském světě a vysvobozením z tohoto „slzavého údolí“.“⁵⁴ V následujícím rozboru manuálů bude poukázáno, že právě tento moment byl hlavním námětem, kterým autoři motivovali své čtenáře k pozitivnímu přístupu ke smrti. U autorů sedmnáctého století se začíná projevovat nové vnímání „poslední hodinky“, přestává být tak důležité, co se děje na smrtelném loži, oproti zdůrazňované přípravě na umírání během celého života. Smrt je, dle soudobých myslitelů, nutné mít stále na paměti a neustále se na ni připravovat. Podle tehdejší morálky má časté vzpomínání na smrt disciplinární efekt, který člověka přivádí k tomu, aby dobře žil. Tak se rodí teze „kdo chce dobře zemřít, musí dobře žít.“⁵⁵

Ke včasné přípravě neodmyslitelně patřilo také pokání, které mělo proběhnout ještě za zdraví. Tento přístup pomalu proměňuje dřívější postoj a dělá rovnítko mezi *ars moriendi* a *ars vivendi*, který postupně v pozdějších dílech převládá. Tehdejším autorům nešlo jen o přípravu na smrt, ale především o to, aby se lidé o smrti naučili přemýšlet ještě za svého života. Tyto myšlenky je pak měly nabádat k tomu, aby žili vskutku dobrý život. V dobových publikacích většinou autoři postupovali tak, že představili několik stručných bodů pro každého člověka, které si musí uvědomit pro svou spásu. Byly jimi: víra příslušného člověka; jeho hříchy;

⁵² Toto učení je v katolické církvi stále přijímané. „Smrt není dílo Boží, ale následek hříchu, jak čteme výslovně ve vypravování o prvním hříchu (srv. Gn 3) a jak to potvrzuje sv. Pavel (srv. Řím 5,12) Jako trest nad hříchy znamená smrt vítězství spravedlnosti nad zlem. V tom smyslu je smrt skutečně místo, kde lidé nacházejí „jedinou spravedlnost“, jedinou „opravdovou rovnost všech lidí“.“ Cit. TOMÁŠ ŠPIDLÍK. *Prameny světla*, Olomouc: Refugium,2012, s. 111.

⁵³ Srov. MALÝ. *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací*, s.61-65.

⁵⁴ Cit. tamtéž, s. 69.

⁵⁵ Srov. RADMILA PRCHAL PAVLÍČKOVÁ. *O útěše proti smrti*, s. 27-28.

potřeba nápravy hříchů, pokud se uzdraví; potřeba odpustit druhým; nutnost vrátit ukradené a nejdůležitějším bodem bylo přijmout plně za své, že dotyčný může být zachráněn pouze skrze Krista. Tehdejší spisovatelé také upozorňovali na skutečnost, že mnoho lidí umírá „nepřipravených“ a právě před tím se snaží svými díly varovat.⁵⁶ *Ars moriendi* se díky tomu na konci 16. století transformuje do nového žánru.⁵⁷ Správný křesťan měl dle soudobých představ umírat po vzoru Ježíše Krista, a proto tehdejší autoři hojně využívali jeho příkladu. Mezi jednotlivými konfesemi v tomto ohledu prakticky neexistoval rozdíl. Ideální smrt byla dávána vždy do souvislosti s duchovním životem. Největší rozdíl mezi soudobými katolíky a protestanty představoval pohled na rituál umírání, dále osud duší po smrti, a také to, jak se na zemřelé vzpomínalo.⁵⁸ Nejdůležitějším prvkem tehdejší literatury zabývající se smrtí však vždy byla motivace k tomu, aby odžitý život byl dobrý, tedy obstál před Bohem. Člověk se proto měl naučit umění dobré smrti, které můžeme stručně vyjádřit jako celoživotní přípravu na smrt. Kdo tak neučinil zavčasu, nemohl spoléhat na to, že se mu dostane vytouženého blaženého umírání, jehož představa byla v té době více než hojně rozšířená.

Příručky *ars moriendi* kladly velký důraz na duchovní stránku, která se ovšem neopírala jen o víru ve spásu získanou skrze vykupitelskou smrt Krista, kterou byl vysvobozen všechen lid z věčného zatracení, ale také o víru v tzv. osobní soud, před který dle křesťanské nauky musí předstoupit každý smrtelník. Je to především tento prvek, který přináší do tehdejší literatury soustředěnost na ctnosti. Jak již bylo zmíněno výše, pokud člověk chtěl dobře zemřít, musel dobře žít, jinými slovy nesměl být hříšný. Hříchy jsou v křesťanské morálce vnímány jako neřesti, jejichž protikladem je ctnost. Ctnosti byly prezentovány i příkladem nejnásledovánímhodnějším – samotnou osobou Ježíše Krista, pro dnešního čtenáře představují především ideu „křesťanské smrti“⁵⁹, která však podle autora může být inspirací i pro dnešní postoje ke konečnosti. Na rozdíl od klasických děl *Ars moriendi*, představují vybraná díla přerod v přístup, kdy se z *Ars moriendi* stává *Ars vivendi* a díky tomu se klade důraz na správně prožitý život oproti posledním okamžikům života. Důležité je si uvědomit, že tyto

⁵⁶ Srov. KATHRYN PAUL, „Ars Moriendi: a practical approach to dying well,“ in, *Modern believing* [ONLINE]. 2015, 56(2), 209-222 [CIT. 2020-04-05]. DOI: 10.3828/mb.2015.19. ISSN 13531425. Dostupné z: <https://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=16&sid=da57f97d-bde7-4e37-97ed-514512a145fe%40pdc-v-sessmgr03>, s 215-216.

⁵⁷ Srov. MALÝ. *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací*, s. 78-79.; PAVLÍČKOVÁ. *O útěše proti smrti*, s. 29-30.

⁵⁸ Srov. TOMÁŠ MALÝ. *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací*, s.82.

⁵⁹ „Tvář tvář smrti všechny představy selhávají, avšak církev poučena Božím zjevením tvrdí, že člověk byl od Boha stvořen k blaženému cíli, který je mimo hranice pozemské bída. Kromě toho tělesná smrt, které by byl člověk ušetřen, kdyby nebyl zhrěšil, bude podle učení křesťanské víry přemožena, až všemohoucí a milosrdný Spasitel vrátí člověku spásu, o kterou se svou vinou připravil...Dobře zdůvodněná víra tedy dává kterémukoli přemýšlejícímu člověku odpověď na jeho úzkost z toho, co ho v budoucnu čeká.“ Cit. GS 18.

manuály byly obecně známi umírajícím i lidem, které je při umírání doprovázeli. V tehdejšímu přístupu ke smrti je možné učinit paralelu s myšlenkou, že „hodně pro sebe může udělat i sám pacient“, včetně umírajícího.⁶⁰ Idea, že charakter předchozího života má přímý vliv na podobu umírání, je důvodem, proč budou manuály v následujících stránkách podrobněji rozebrány. Hlavní zaměření rozboru bude směřovat na nejčastěji jmenované ctnosti v manuálech a rovněž se pokusíme popsat etiku ctností jednotlivých autorů.

1.2. O autorech zkoumaných manuálů

Manuály budou představeny chronologicky od těch nejstarších po ty nejnovější. Rozbor bude zaměřen především na ctnosti a na související doporučení, která autoři dávají čtenářům pro každodenní život, a v neposlední řadě na etiku ctnosti u každého příslušného autora. Analýza se nebude zabývat obsahem, který se týká modliteb či jednotlivých svátostí.

- Erasmus Rotterdamský

Erasmus byl nemanželským dítětem Rotgera Gerarda a mladé vdovy, narodil se mezi lety 1466–1469. Ještě v útlém věku Erasmus osiřel, pro to a kvůli svému původu, když přišla vhodná chvíle, vstoupil k augustiniánům. Zde se vzdělával, díky svým výsledkům, ale i literární činnosti se mu dostává možnosti studia v Paříži. Erasmus se ve své práci věnoval antice, zejména právě proto se stal vynikajícím filologem. Zaměřuje se také na studium Bible a první církevní Otce – Origena, Jeronýma, Augustina a další. Svým dílem usiloval o nápravu společnosti a reformu církve. V době reformace zachovává odstup od Luthera.⁶¹ Po roce 1521 se Erasmus již vyjádřil odmítavě vůči Lutherovi a to především kvůli jeho teologii, toto odmítnutí Lutherovi teologie zahajuje spisem *De libero arbitrio diatribé sive collatio* z roku 1524. Nejznámějším dílem je *Moriae encomium, sive Stultitiae laus (Chvála bláznovství)* z roku 1509, ale také jeho vydání edice Nového zákona z roku 1520. Katolická církev zařadila několik děl na index zakázaných knih, kde byly uváděny až do konce 19. století. Dva roky před svou smrtí sepsal v Bazileji námi zkoumané dílo *De praeparatione ad mortem*. Umírá v Bazileji 12. července roku 1536.⁶²

Jeho dílo „o přípravě na smrt“ je dokonce některými autory považováno za základní kámen meditativně duchovní literatury žánru *Ars moriendi*. Mnozí badatelé považují tuto knihu

⁶⁰ Srov. SVATOŠOVÁ, *Hospice a umění doprovázet*. s. 16.

⁶¹ Srov. ZUZANA KUBÍKOVÁ, *Hudební terminologie v latinském originále Erasmovy Stultitiae Laus a v dobovém českém překladu*, Brno: Masarykova Univerzita, 2006, s. 9-16.

⁶² Srov. MICHAL A MARTIN SVATOŠOVI, *Živá tvář Erasma Rotterdamského*, Praha: Vyšehrad, 1985, s. 17, 33-81.

za začátek zmiňovaného rovnítka mezi *Ars morieandi* a *Ars vivendi*.⁶³ Tento prvek lze mj. spatřovat v Erasmově novém přístupu k sepisování tohoto typu manuálů, protože se mnohem více soustředí na eschatologické meditace. Tyto meditace spočívaly v osobní zbožnosti, která měla být pěstována častým přemýšlením a rozjímáním o smrti. Důrazem na tyto aspekty křesťanského života Erasmus přesunuje pozornost ze smrtelníkovy lože na celý jeho život.⁶⁴ Erasmus byl významný humanista své doby, a pravděpodobně i proto se soustředil ve svém díle na ctnosti, kterým přikládá nesmírnou hodnotu a podpírá jimi samotnou víru. Erasmovu dílu se dostalo velké obliby v 16. století, bylo také hojně překládáno a dočkalo se mnoha edicí, není tak překvapením, že právě toto dílo ovlivnilo celou řadu dalších autorů.

- Robert Belarmin

Svatý Robert Bellarmin žil v letech 1542 až 1621. Jeho matka byla sestra kardinála Marcella Cerviniho, který předsedal Tridenteskému koncilu a nakonec se stal papežem Marcellem II. Při studiu na jezuitské koleji se rozhodl stát jezuitou. V roce 1569 byl povolán do Lovaně dokončit studia, ale také kázat proti herezím, zde byl jmenován profesorem. Roku 1576 byl pověřen Řehořem XIII. vedením nového předmětu kontroverzí. Z přednášek vzniklo jeho klíčové dílo *Rozpravy o kontroverzích (1586-1593)*. V Neapoli byl provinciálem jezuitů (1594), avšak tři roku na to byl učiněn osobním teologickým poradcem Klementa VIII. v Římě. Tehdy byl také pověřen sepsáním dvou katolických *Katechismů (1597 a 1598)*. Kardinálem byl jmenován 1599. Jako jezuita byl povolán k řešení sporu, jak Bůh působí na lidské jednání, který byl veden mezi molinisty a tomisty. Za svého života se stal uznávaným teologem, věnoval se několika sporům v tehdejší církvi.⁶⁵ V roce 1620 napsal námi zkoumané dílo *Umění dobré smrti*. V roce 1621 umírá s posledními slovy „Ježíši, Ježíši, Ježíši.“⁶⁶

Jeho dílo *Ars bene moriendi* v 17. století inspirovalo pozdější autory. Dílo se dočkalo mnoha překladů a vydání. Jedná se o značně delší pojednání než v případě Erasma. Bellarmin

⁶³ Srov. JOHN W. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, Toronto: University of Toronto Press, 1998, s. 397-400. Srov. MIKULEC „Dobrá smrt na popravišti,“ in: *Historie – Otázky – Problémy*, s. 110. Erasmova práce představuje „nový typ příručky dobrého umírání, který se vyvíjel od začátku 16. století. Vedle příruček, které svou pozornost soustřeďovaly na dění u smrtelného lože a nabízeli návody, jak správně odejít z pozemského života, se počátkem 16. století začala objevovat literatura, která se daleko více orientovala na eschatologické meditace, pobízející k pěstování osobní zbožnosti v kontextu pravidelného přemýšlení o lidské smrtelnosti během celého života.“ Cit. PAVLÍČKOVÁ. *O útěše proti smrti*. s. 183-184.

⁶⁴ Srov. tamtéž, s. 183-184.

⁶⁵ Např. spor s inkvizicí s vědci jež zastávali heliocentrickou teorii. S Galileem měl dobrý vztah a byl to právě Bellarmin který mu v roce 1616 doporučoval uposlechnout nařízení inkvizice o nazvání své teorie pouhou hypotézou. To byl také jeho osobní postoj k novým poznatkům. Pro více sporů Srov. PAVEL MAREŠ, „Úvod,“ in ROBERT BELLARMIN, *O věčné blaženosti svatých*, Praha: Krystal OP, 2001, s. 10-11.

⁶⁶ Srov. PAVEL MAREŠ, „Úvod,“ in ROBERT BELLARMIN, *O věčné blaženosti svatých*, s. 7-12.

svoji knihu rozděluje do dvou částí. Ona první (kterou se zabýváme v této práci) se zaměřuje právě na celoživotní přípravu ke smrti. Hlavními pravidly v knize jsou teologické a morální ctnosti, jež mají být během života pěstovány, dále je to důležitost Boha, při čemž varuje před hříchy. Druhá část díla pak pojednává o samotné přípravě pro nemocné a umírající, je tedy více spirituálního charakteru.⁶⁷

- Jeremy Taylor

Jeremy Taylor žil v letech 1613 až 1667. Jeho blízkým příbuzným byl Rowland Taylor, který se v 16. století stal protestantským mučedníkem. Taylor získal titul magistra na Cambridge University v roce 1634. Po studiích si jej oblíbil arcibiskup z Canterbury a doporučil jej do královských služeb. Taylor mj. veřejně odsoudil katolickou církev, aby se jeho politický názor stal přijatelnějším pro veřejnost. V roce 1639 působil jako rektor v Uppinghamu v Rutlandu. V roce 1642, když v Anglii zuřila občanská válka, se Taylor stal královským vojenským kaplanem, v témže roce obdržel doktorát na univerzitě v Oxfordu. Jeho významným dílem je *Discourse of the liberty of prophesying*, které volá po náboženské toleranci. V roce 1659 byl nařčen z hereze, která spočívala v použití kříže při křtu v irském Lisburnu. Když pak král Charles II. znovu nastavil britskou monarchii a obnovil postavení anglikánské církve, Taylor upevnil své postavení a stal se biskupem v Down a Connor v Irsku. Zkoumané dílo je jeho nejznámějším a nejtrvalejším dílem.⁶⁸

Taylorovo *Rules and exercises of holy dying* se stalo nejpopulárnějším dílem z žánru *Ars moriendi* v Anglii. Knihu vydal v roce 1651 na objednávku mecenáše Erla z Carbury, který dílo nechal sepsat pro svoji umírající ženu, ta však umírá rok před dokončením. Již v roce 1710 měla dvacáté první vydání v angličtině, to naprosto jasně svědčí o významnosti samotného autora. Jeho příručka je dodnes literárně ceněná některými kritiky a považována za nejvíce sofistikované dílo žánru. Taylor je některými považován za Shakespeara své doby a bývá kladen na stejnou metu.⁶⁹ Jedná se o nejméně ekumenické dílo, se kterým se autor setkal během svého studia žánru *Ars moriendi*. Taylor silně odsuzuje římsko-katolické postoje k dobrému

⁶⁷ Srov. VOGT, *Patience, Compassion, Hope*, s. 30-32.

⁶⁸ Srov. HARTSELL, S. r. Jeremy Taylor. Salem Press Biographical Encyclopedia [online]. 2019 [cit. 2019-10-22]. <https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/protestant-christianity-biographies/jeremy-taylor>. Taylorovo dílo je stále vydávané, jedná se však jen o dotisk bez jakéhokoliv vědeckého úvodu či studie. Srov. JEREMY TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, Wipf and Stock Publishers, 2008. Pro podrobnější biografické poznatky doporučuji: EDMUND GOSSE, *Jeremy Taylor*, London: Michillan and co., 1904.

⁶⁹ Srov. HARTSELL, S. r. Jeremy Taylor. Salem Press Biographical Encyclopedia [online]. 2019 [cit. 2019-10-22]. <https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/protestant-christianity-biographies/jeremy-taylor>

umírání tím, že katolíci ignorují podle jeho názoru důležitost dobrého života a naopak absolutizují své kněžstvo k dosažení spásy.⁷⁰ Odkazy na katolické autority v díle jsou poněkud kuriózní vzhledem k autorově přesvědčení o výjimečnosti anglikánské církve, což zdůrazňuje již v úvodu knihy: „Mnoho (manuálů) vzniklo v římské církvi, ty jsou však obvázány takovými doktrínami, které jsou nesmyslné, jiné zase ubližují, a jejich celý systém pomoci, kterému (katolíci) běžně dávají přednost, je nejlepší nedokonalostí.“⁷¹ Jeho dílo ovšem je jedno s těch nejzdařilejších i v očích autora, je velmi přehledně členěno, psáno poeticky a má tak vysokou estetickou hodnotu. Všechna doporučení v knize jsou podkládána praktickými příklady, jež přispívají k jednoduchému pochopení.

⁷⁰ Srov. VOGT, *Patience, Compassion, Hope*, s.35-36.

⁷¹ Cit. JEREMY TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, London: W. Pickering, 1850 s. xviii. Celá druhá polovina úvodu se věnuje především narážkám na katolickou církev. Srov. tamtéž, s. xi-xviii.

2. Rozbor manuálů

2.1. Vnímání smrti u jednotlivých autorů

U vybraných autorů můžeme sledovat poukazování na životní pomíjivost, která velmi úzce souvisí se smrtí. Například Erasmus pozemské lidské bytí vnímá jen jako „cestovatelskou“ periodu. Dokonce podle něj ani nežijeme ve své zemi, ale jsme doslova „návštěvníky“ cizí země (1 Petr 2,11). Celý náš život není tak ničím jiným než pouhou cestou ke smrti. Smrt je samotným cílem života, do kterého vždy každý bezpečně dorazí. Erasmus vnímá život jako dar od Boha. Bůh nám dává život zcela zdarma, jediné, co od nás očekává nazpět, je navrácení našeho života právě tehdy, kdy on sám rozhodne. Z toho jasně plyne, že nikdo z lidí putujících právě touhle „cizí zemí“, nemá moc nad svým životem, nemůže rozhodovat, kdy a kde zemře.⁷² Těmito slovy nás Erasmus uvádí do své knihy a chce, abychom mu jasně naslouchali s vědomím toho, že smrt neobelstíme a zároveň nad ní nemáme žádnou moc.

V Taylorově díle můžeme sledovat podobnou linii. Taylor začíná úvahami o marnivosti a krátkosti lidského života. Autor poukazuje na pomíjivost, která je jednou z vlastností našich životů, jak říká „člověk není nic než bublina“, která se rodí v marnivosti hříchu. Každá taková bublina má sice různorodou cestu, avšak žije pro totéž, pro svůj zánik. Když nahlédneme do Taylorova díla pozorně, všimneme si, jakým velkým tématem je pomíjivost. Téměř v každé kapitole čtenář narazí na náznak této životní vlastnosti. Taylor dokonce používá přirovnání lidského života a „ranních hub“, protože stejně jako ony pneme hlavy ke slunci, stejně jako ony se nakonec obracíme v prach a upadáme do zapomenutí. Pomíjivost analogicky ukazuje i v přírodě, např. na proměnách ročních období, na denním cyklu od východu slunce až po jeho „smrt“ v temnotě noci. Právě pozorováním přírodních proměn máme získávat moudrost, máme z nich vycházet a vyvozovat, jakou „neopravitelnou marnivostí člověk je“.⁷³

Dle autorů máme mít na vědomí konečnost života. Erasmus píše, že každý den má být, jako by byl naším posledním a poukazuje na to, že ačkoliv budou někteří na sklonku činit „akt ctnosti“, třeba dělením se o dědictví, nesmí očekávat, že jejich smrt poté bude rychlejší, protože je otázkou, zda by tak činili, kdyby byli zdraví.⁷⁴ Taylor vidí zase v biologických procesech lidského života příznaky příchodu smrti, například vypadáním zubů se podle něj „ohlašuje

⁷² Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 394-396.

⁷³ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 1-5.

⁷⁴ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 415-417.

smrt“. Dle Taylora nám Bůh těmito momenty ukazuje, jak blízko je smrt a jak je obsažena v každodennosti našeho života.⁷⁵

Taylor si byl vědom toho, jak se cítí člověk stojící tváří v tvář smrti.⁷⁶ Zmiňuje se o tom, jak se umírající člověk nachází v nesnadné situaci a vyměnil by celý svůj život za jeden den, měsíc nebo rok, kdyby mu byl tento čas ještě dán, protože věří, že by vše mohl odčinit, ovšem smrt je nevyhnutelná.⁷⁷

V životě nám zůstává jediné, realita smrti, které se podle Erasma veškeré stvoření obává. Proti těmto obavám nepomůže nic jiného než obraz Boha, který byl sám vystaven smrti.⁷⁸ Pro umírajícího, nebo nemocného religiózně založeného člověka jsou taková slova nadějí. Protože se sám Bůh snížil a připodobnil se člověku, stala se smrt prostředkem k věčné blaženosti, kdy rázem život smrtí pokračoval. Taylor skrze smrt také poukazuje na rovnost, ne s Bohem, ale na rovnost mezi lidmi, protože všichni jednou umřeme. Tahle rovnost se stává prostředkem k tomu, abychom se snažili a odložili naše „špatné vlastnosti.“⁷⁹ Když tohle dokážeme, naše smrt se stane něčím bezpečným a přátelským, jednoduše tak necháme odejít život z našeho těla.⁸⁰ V těchto úvahách můžeme opět sledovat jistou podobu mezi Erasmem a Taylorem, člověk by měl být smířený s tím, co přichází, a očekávat, že smrtí nepřichází konec. Erasmus přímo nabádá, abychom se na smrt dívali s „vírou v Krista“. V Kristu totiž křesťané ukládají svoji „naději“ v posmrtný život. Ti, kteří nemají víru a naději v Krista, ti se totiž smrti obávají, podle autorových slov ji přímo „proklínají.“⁸¹ Což dokazují např. první slova jeho knihy: „Ze všech děsivých věcí je nejděsivější smrt“: tak říká filosof velké pověsti, on však neslyšel o nebeském filosofovi, který nás mnoho naučil čistým příkladem a svými slovy, že my nezahyneme, když zemře tělo, ale že jsou naše části odděleny: duše je vytržena z tohoto

⁷⁵ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 4-5.

⁷⁶ Se smrtí se Taylor setkal během občanské války v Anglii (1642-1649), kdy byl „kaplanem ve službě“. Více o tomto období Srov. GOSSE, *Jeremy Taylor*, s. 24-66.

⁷⁷ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 24.

⁷⁸ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 402-404.

⁷⁹ „And if we make death as present to us, our own death, dwelling and dressed in all its pomp of fancy, and proper circumstances; if anything will quench the heats of lust, or the desires of money, or the greedy passionate afflictions of this world, this must do it.“ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 38.

⁸⁰ Srov. tamtéž, s. 38-39.

⁸¹ „Yet it is not surprising if those who believe that every part of us perishes in death and do not have the hope that faith alone Christ offers us bewail the death of others and even shudder at the thoughts of their own death and curse it.“ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 393.

skličujícího vězení do požehnaného odpočinku, podobně tělo opět povstane a připojí se k duši ve slávě.“⁸²

Taylor podotýká, že lidské umírání je odrazem života příslušného jednotlivce, což vysvětluje tak, že člověk neztrácí nic ze svého života jedině v tom případě, kdy neztrácí nic ze svého duchovního zdraví, které nás přesahuje a tak přináší smysl bytí.⁸³ Tvrzení se velmi blíží například Viktorovi Franklovi, jenž zastává názor, že smysl života se stává transcendentním.⁸⁴ V této souvislosti je důležité podotknout, že podobný názor na umírání jako na obraz předešlého života a jednání jedince, sdílí všichni tři autoři, jak uvidíme v následujících odstavcích.

2.2. Podstata dobré smrti

Je celkem přirozené, že každý chce umřít co možná „nejšťastněji“, pod tím si můžeme představit různé věci jako třeba bezbolestnou klidnou smrt, která netrvá dlouho, obklopeni blízkými. Je otázkou, jak to viděli vybraní autoři. Erasmus tvrdí, že šťastnou smrt získáváme od Boha a že po takové smrti se stále musíme ohlížet, a proto musíme zbožně kontemplantovat náš život.⁸⁵ Bellarminova první kapitola nese příznačný název „Aby kdo žádá dobře umřít, byl dobře živ.“⁸⁶ Je to počátek úvah, kterými směřuje k získávání ctností, protože kdo dobře žije, musí také dobře umřít. Taylor také již v úvodu přichází s tvrzením, že „je velké umění dobře umřít“.⁸⁷ K tomuto umění je zapotřebí dobrá životní praxe, kterou se během života snažíme zdokonalovat. Tedy kdo se chce stát dobrým malířem, musí začít kresbou a až poté do svého „umění“ přidává barvu a díky cvičení dorůstá do lepší úrovně. Na jiném místě Taylor uvádí: „Ten, kdo chce zemřít dobrou smrtí, se stále musí dívat na smrt, dívat se, jak klepe na bránu hrobu, tíha této brány by nad ním však nikdy neměla zvítězit a způsobit mu újmu.“⁸⁸ Abychom

⁸² Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 393. Filosofem je myšlen Aristoteles, nebeským filosofem Ježíš Kristus.

⁸³ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 19-20.

⁸⁴ „Poznání reálného předmětu, stejně jako hodnota, vyžaduje jednak jeho objektivitu, jednak transcenci předmětu vůči aktu, který k němu směřuje. Podstata lidské existence spočívá v sebetranscenci. Být člověkem znamená být oddaný nějaké věci, být zaměřený a nastavený na někoho nebo na něco, čím se člověk realizuje, rozvíjí, je sám sebou a sahá po nějakém smyslu, který má být naplněn. Transcenci smyslu ověřuje mezní životní situace. Všechny duchovní tradice hovoří o sebetranscenci, i když v různých podobách.“ Cit. PETER TAVEL, *Smysl života podle Viktora Emanuela Frankla*, Praha – Kroměříž: Triton, 2007, s. 26. Srov. také s. 22-26, 173-174, 182.

⁸⁵ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 412.

⁸⁶ Srov. ROBERT BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, Praha, 1630, s. 1.

⁸⁷ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. vii.

⁸⁸ Cit. tamtéž, s. 37.

zemřeli „dobrou smrtí“ musíme k tomuto cíli kráčet po celý život a nesmíme mít strach, protože to, jak žijeme, se odráží na naší smrti. Na tom se shodují všichni tři autoři.

Podle Erasma je nám život Bohem propůjčený a jemu jej máme vrátit, a proto máme mít důvěru v Pána a díky návratu našeho života si máme uvědomit hodnotu pozemských věcí. Ty jsou přece pomíjivé a v další hodině tu nemusí být. Tento prvek křesťanské filosofie nás má připravovat na smrt. Kontemplace nad životem se nám má stát kontemplací nad věčnými nebeskými věcmi, což vede k uvědomění, jak málo máme myslet na věci pozemské a dočasné.⁸⁹ Kontemplací se tedy máme oprošťovat od tohoto světa.

U Taylora je pozoruhodný vztah mezi nemocí a smrtí, kdy nemoc je pro něj přípravou na smrt. Taylor se zmiňuje také o tom, že smrt k nám přichází krůček po krůčku. Mezi nemocí a smrtí je dle autora mnoho různých stupňů, které obsahují nespočet „pokušení“. Je však nutné do pokušení nemoci neupadnout, protože to člověku přináší zlé věci, protože když upadneme do pokušení naší nemoci, nedojdeme „dobré smrti“. Dobré skutky a ctnosti je potřeba získávat za života, a právě i nemoc nám k jejich získávání napomáhá, a proto Taylor někdy považuje nemoc za požehnání.⁹⁰ Erasmus doporučuje, aby se nemocný co nejvíce zachytili své víry a lásky, aby upřímně odpustili těm, co jim ublížili, a v lásce pohřbili bolesti smrti. Dále radí, aby umírajícím, ale nejen jim, byla nabídnuta slova naděje v odpuštění.⁹¹ Právě větším důrazem na celý průběh života, oproti klasickému přístupu manuálů dobré smrti zdůrazňujícím poslední hodiny života, se tak říkájíc proměňuje *ars moriendi* v *ars vivendi*.⁹²

Prostředkem k odpoutání se od pozemské pomíjivosti má být rovněž umrtvování pozemských sklonů, Erasmus s poukazem na Kol 3,5⁹³ varuje přes desinterpretacemi: „(Pavel) Nechce, abychom si vytrhli oči, nebo amputovali ruce, nebo si uřízli přirození... Chce, abychom pro takové věci zemřeli a svůj život ukryli s Kristem v našem Bohu. Taková smrt je matkou spirituálního života, stejně jako hřích je otcem spirituální smrti.“⁹⁴ Autor navrhuje neřesti a hříchy, všechno spojené s dočasným požitkem. Podobně to vidí také Bellarmin, který

⁸⁹ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 395-396.

⁹⁰ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 67-73.

⁹¹ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 446-447.

⁹² „Původní středověké návody, jak dobře umřít, které kladly rozhodující předpoklady dobré smrti až na samotný konec lidského života, se postupně začaly proměňovat na přípravy ke smrti v „novém stylu“. Hlavní snahou těchto naučení bylo dojít k dobré smrti skrze dobrý život. Umění zemřít tak bylo nahrazeno uměním žít, *ars moriendi* se stalo *ars vivendi*.“ Cit. PAVEL KRÁL, „Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století,“ in *Církev a smrt*, Praha: Historický ústav, 2007, s. 8.

⁹³ Proto umrtvujte své pozemské sklony: smilstvo, necudnost, vášeň, zlou touhu a hrabivost, která je modloslužbou.

⁹⁴ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 412.

věnuje celou kapitolu tomu, jak nezbytné je „zemřít tomuto světu“ právě pro odměnu v podobě dobré smrti. Z života na tomto světě totiž vyvěrá žádostivost očí a pýcha, ale především láska, která není z Otce.⁹⁵ Klíčem k dobré smrti podle Bellarmina je dobře žít a nežít z potěšení tohoto světa. Podobný pohled má i Taylor, podle něj člověk nemá žít „měkce“, aby si zajistil dobrou smrt. Naopak má „žít vážně, svatě a pod disciplínou kříže“. ⁹⁶ I v umírněnosti je, dle Taylora, velká hodnota, protože pouze ti, kteří dokážou potlačovat chuť po kráse a „bohatství“, jsou po zásluze odměněni.⁹⁷

Podle Taylora je k dobré smrti nutné utrpení. Tomu v knize věnuje značný prostor, v jisté části, kterou bychom s nadsázkou mohli nazvat „velepísní na utrpení“, tvrdí, že důležitým předpokladem dobré smrti jsou slzy, skromnost, samota a kajícnost.⁹⁸ Díky utrpení křesťané získávají „pasivně své ctnosti“ a všechny přísliby, které byly dány Kristem. Proto máme mít odvahu k tomu, abychom trpěli.⁹⁹

Můžeme vyvodit, že smrt je u autorů vnímána jako přirozená součást života. Se smrtí samotnou a s připraveností na ni souvisí jistá životní „marnivost“, která má za cíl člověka směřovat k budoucím věcem. Tedy prožívání života se nemá stát požitkářským, život sám díky pomíjivosti totiž nemá valnou hodnotu, stejně jako věci tohoto světa. Život se naopak má prožívat s vědomím smrti, která vzbuzuje obavy, proti kterým autoři vyzdvihují naději v Boha. Samotné umírání je pak obrazem našeho života. To je důvod proč se pro autory z umírání stává umění, člověk si totiž osvojuje dobré vlastnosti a ctnosti, které se stávají prostředkem pro

⁹⁵ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 6-17.

⁹⁶ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 42.

⁹⁷ Cit. tamtéž, s. 10.

⁹⁸ Cit. tamtéž, s. 42. Někteří současní křesťanští autoři se domnívají, že odpovědí na utrpení je jeho přijetí, což přináší duchovní plody skrze odevzdání situace Bohu. Srov. TEREZA CIMRMANNOVÁ A KOL., *Križe a význam pomáhajících prvního kontaktu*, Praha: Karolinum, 2013, s.37.

⁹⁹ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 76-78. V této souvislosti je zajímavé ohlédnout se na Buytendijka, který se na utrpení dívá skrze bolest. Tvrdí, že bolest (mající dvě roviny, bolest jako nemoc a bolest jako krize existence) souvisí s osobním životem člověka, samotný člověk pak má několik možností, jak na bolest odpovídat. Tím je např. statečnost spojená s heroismem, kterou propojuje se sebeovládáním, které člověku dává možnost dávat přednost hodnotnějším věcem. To pak souvisí s tím, že „ve fyzické bolesti, která překročí určitou intenzitu a dobu, nás přemáhá moc, která je součástí ontologického tajemství všeho utrpení.“ Tím také v člověku rostou ctnosti skrze utrpení. Je však i pasivní heroismus v něm se „naplňuje osobní smysl bolesti ještě hlouběji, protože tento způsob osobní odpovědi na utrpení nemá své intencionální východisko v odporu, nýbrž v odevzdání.“ Tím je trpělivost. Člověku se nabízí dvě možnosti buď své utrpení nepřijme a bude bolest pojmát jen jako rušivý pocit, nebo krizi muže přiznat a přijmout bolest „s přesvědčením, že je znamením a pečetí hlubokého sepětí se světem věcí se smyslem tohoto života.“ To je však možné přijmout s pohledem k budoucímu životu, kterým je kříž jako projev lásky. Tento autor tedy klade ctnosti jakýmsi způsobem do konfrontace s utrpením, jak uvidíme dále v textu o trpělivosti jako nutné ctnosti bude také mluvit Taylor. Srov. FREDERIK J. J. BUYTENDIJK. „Osobní odpověď na bolest,“ in *Bolest a naděje*, Praha: Vyšehrad, 1971, s. 220-240.

dobrou smrt. Erasmus s Taylorem vnímají nemoc jako místo nejen svého spirituálního růstu, ale taky prostor pro aplikaci svých ctností. Taylor poté jako jediný vyzdvihuje utrpení¹⁰⁰ jakožto nutný prostředek ke „šťastné“ smrti.

2.3. Hřích a dobrá smrt

Do jaké míry ovlivňuje hřích a neřest naši smrt? Autoři jednoznačně odsuzují hřích. Dle Taylora je hřích důsledek slabosti člověka, a proto nabádá čtenáře k síle ducha. Každý člověk má již v mládí mnoho času pro to, aby si vybral svoji neřest, v které si posléze bude libovat, např. ignorantské řeči, povyšování svého ega atd.¹⁰¹ Naším úkolem je postavit se proti takovému jednání, proti slabosti ducha. Máme se odpoutat od hříchu a za hříšné jednání se stydět. Podle autora dokáže každý člověk v dospělosti rozlišovat mezi dobrem a hloupým zlem.¹⁰² Hříšníky považuje Taylor za naprosté „hlupáky“ a čtenáře motivuje k včasnému opuštění hříšného jednání příslibem „dobré smrti“. Zavčas znamená pro autora přinejmenším za života, ale v podstatě co nejdříve. Hříšníka čeká „smutná smrt“ v hříchu a vině.¹⁰³ Hříšník nemá čas na modlitbu, protože je neustále zaneprázdněn svými neřestmi, které stále musí živit. Hříšníci jsou ztraceni na cestě života a na konci jim dochází, jak nedokázali projít touhle dlouhou cestu. Absence spirituality a komunikace s Bohem má za následek, že hříšník nemůže očekávat podíl na Božích věcech.¹⁰⁴

Opravdová zbožnost má také velký význam i pro Bellarmina. Pokud věříme, máme se dle něj vzdát hříchu, jelikož v tom je obsažen základ naší víry. Pokud věříme ve vzkříšení a máme odpovídající představu o „dobré smrti“, musíme být silní a kráčet v zásadách víry a církve.¹⁰⁵ „Odklon“ od věcí tohoto světa nám v mnoha příkladech předkládá Taylor. V jednom z takových příkladů se zaměřuje na bohaté, protože jediné, co po těchto lidech zůstává, je řeč jejich sousedů: „zde zemřel bohatý člověk, přesto jeho bohatství mu nebude k užitku v jeho hrobě, ale hluboce polkne smutný účet soudného dne.“¹⁰⁶ Bohatý člověk totiž dle autora častěji podléhá marnivosti hříchu. Lpění bohatého člověka na kráse přináší chůl a z něj vyrůstá

¹⁰⁰ S utrpením jsme se již setkali u Frankla, který skrze něj dokazoval lidskou smysluplnost, viz. Úvod.

¹⁰¹ „the man by this time hath with enough to choose his vice, to act his lust, to court his mistress...” Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 18.

¹⁰² Cit. tamtéž, s.18.

¹⁰³ „he is a fool in his understanding, and that is a sad death, and he is dead in trespasses and sins, and that is sadder” Cit. tamtéž, s.18.

¹⁰⁴ Srov. tamtéž, s. 19.

¹⁰⁵ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 60-62.

¹⁰⁶ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 9.

pýcha.¹⁰⁷ Taylor nabádá k odložení bohatství, člověk se má stát raději nahým, ale opravdovým člověkem stojícím bez hříchu před Bohem.

K životu bez hříchu je však potřeba Boží pomoc, bez ní toho nejsme schopni. Podle Taylora máme například dbát na to, abychom se vyhýbali životu v rozporu s Božími příkázáními, protože to jen podporuje neřesti. Každá neřest se stává smrtí stejně bolestivou jako dlouhé a těžké nemoci. Smrt tak dle autora přichází již za života.¹⁰⁸ Pro lidi, kteří nežijí proti Bohu, ale naopak žijí v jeho přítomnosti a podle jeho příkázání, má Taylor následující slova: „Tito lidé mohou očekávat, že jejich život je životem člověka, který vypočítává své měsíce ne podle postupu slunce..., ale podle cyklu svých ctností, protože to je něco, co děti a hlupáci nemají..., a to je činí žijícími, jelikož z ctností vzkvétá nesmrtelnost.“¹⁰⁹

I Erasmus považuje za velmi těžké žít bez hříchu, protože Ježíš zcela neodstranil hříchy ze světa, jen zlomil jeho sílu. Důležité však je, do Krista vkládat svou naději, jedině tak můžeme dosáhnout „pocivosti Boží“, ne však jako výsledek naší práce, ale jako důsledek milosti Boží. „Hned by pro nás bylo po všem, i kdybychom byli čistí od hříchu, kdybychom neměli pravou ruku Boží, která nás podpírá v našich slabostech.“¹¹⁰ Jde o odevzdanost ve víře, protože pokud se spolehne na víru, vítězství nad hříchem – potažmo i nad satanem – je v našich rukou. Náš humanista nazývá satana podle Janova evangelia „vládce tohoto světa“ (Jan 14,30), dle něj však nemá žádnou moc nad stvořením, ale dokáže rozhodovat v myslích těch, kteří milují tento svět. Jediným, kdo nás před ním brání, je samotný Bůh. Dle Erasma nemáme žádnou jinou možnost, jak se zbavit hříšnosti, než jedině skrze milost a pomoc Boží. Proto nemáme být závislími na věcech tohoto světa, jelikož nad těmito věcmi vládne satan. Satan chce zničit vše, abychom ztratili víru a naději. Dosahuje toho nemocemi, strachem ze smrti, zoufalstvím ze zavržení a přírodní slabostí těla a mysli, což samotné nemoci zapříčiňují.¹¹¹ Důsledek lidské slabosti je, že podléháme světským věcem, a tím opouštíme víru v Boha, která je však tou nejudatnější bojovnicí proti hříchu. Naopak pro Taylora se nemoc může stát očištěním -

¹⁰⁷ Srov. tamtéž, s. 10. Spojitost mezi Chtičem, odhalováním těla a pýchou nalezneme např. MAX SCHELER, *O studu*, Praha: Mladá fronta, 1993, s. 11-12.

¹⁰⁸ „Idleness and every vice is as much of death as a long disease is, or the expense of ten years: and she that lives in pleasure is dead while she liveth (saith the apostole).“ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 20.

¹⁰⁹ Cit. tamtéž, s. 27.

¹¹⁰ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 401.

¹¹¹ Srov. tamtéž, s. 402-405, 440.

„požehnání“ - duše, je to čas kdy se člověk má vzdát hříchu¹¹² a může se soustředit na svoji spiritualitu, pokud jsme ale v tomto ohledu slabí, nejspíš, dle Taylora, neobstojíme.¹¹³

Neřest a hřích jsou pro zkoumané autory největší překážkou „dobré smrti“, naopak působí smrt již během života v duchovní rovině. Můžeme zde vidět zmiňovanou závislost mezi našim životem a umíráním. Z textů je však zřejmé, jak náročné je odpoutat se od hříchu, pro některé je pomocí odpoutání se od světa, jak říká Bellarmin a Taylor. Zároveň je však nutné nezapomínat na Boží pomoc, o které mluví Erasmus shodně s Taylorem.

2.4. Důležitost víry

Podle Erasmova názoru má být důsledek smrti přínosný lidem, kteří vyznávají Krista. Právě takovým dává víra naději v život našeho oslaveného těla po smrti. Dokonce i vidinu pekla hodnotí jako přínosnou, protože přináší největší zoufalství, a díky tomu může mnohé přivést k „hlasu víry.“¹¹⁴ Víra člověku dodává sílu v naději a přeměňuje smrt – tak říkajíc – ve smysl života, protože skrze víru ve vzkříšení člověk neumírá, umírá jen jeho tělesná schránka. Křesťanství vnímá smrt jako lidskou přirozenost, po níž nás nečeká nicota, přichází věčnost, život v plnosti.¹¹⁵

Bellarmin zdůrazňuje víru, na níž staví naši spásu a rovněž naději, kterou nám ukazuje na příkladu obráceného lotra ukřižovaného s Kristem. Lotr se zbavil všech svých hříchů vyznáním lásky ke svému Bohu a uznáním svých chyb a tím proběhla jeho „konverze“ ke ctnosti. Nestačí však jediný dobrý čin, jediný „akt ctnosti“ v celém životě, proto tento jezuita k celému příběhu dodává, že šťastnější jsou ti, co žijí dobře po celý život. Za kvality života máme děkovat Bohu a dobrořečit mu a přitom myslet na chudé a nemocné a pomáhat jim svým majetkem.¹¹⁶

¹¹² Staré semitské národy kladly nemoc do souvislosti s osobním hříchem. V teologii je nemoc možno vnímat jako trest za hřích, a proto se dostavuje, jako trest za hřích prvotní, nebo současný. Existuje však jakési mystérium doloris, tedy „tajemství bolesti“, v němž se skrývá nevzpytatelná prozřetelnost Boha. Srov. PEDRO LAÍN ENTRALGO, *Nemoc a hřích*, Praha: Vyšehrad, 1995, s. 76-80. Dnešní společnost naopak ztratila schopnost dávat utrpení a bolesti formu, je to důsledek nepřipouštění negativních pocitů. Srov. HAN, *Vyhořelá společnost*, s. 78.

¹¹³ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 84-86.

¹¹⁴ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 405-409.

¹¹⁵ Viz. Ke křesťanskému pohledu na smrt srov. ŠPIDLÍK, *Prameny světla*, s. 110-112.

¹¹⁶ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 2-5, 46-47, 51-56.

Taylor klade důraz na náš přístup k životu, máme se ho ujmout a nepromarnit jej, ale opravdově jej žít.¹¹⁷ Opačný přístup mají „hlupáci, kteří již za života zemřeli.“ Člověk se pro Taylora stává člověkem užitím rozumu, jen tehdy může ovlivňovat své jednání.¹¹⁸ Jak sám prohlašuje, „předtím, než se člověk vůbec stane moudrým, tak je napůl mrtvý.“¹¹⁹ A právě víra je dle Taylora samotným základem zdravého života. „Když však čas, kterého nám bylo dáno dost od Boha, promarníme a obětujeme své mládí hlouposti, svoji dospělost neřestem, své stáří chtivostí a nevěřičností... čas určený pro ctnost se tak stává skutečně nemohoucí ve vztahu ke každé věci, ze které jsme mohli profitovat, tak činíme svůj život krátkým.“¹²⁰

Dle Taylora se máme plně odevzdat do rukou Božích, nemáme přemýšlet nad budoucností, ale naopak doslova naše dny využít pro získávání ctností, nikoliv pátráním po tom, co bude následovat další den ráno.¹²¹ Stejně tak nemáme „mrhat“ nadějí a nemáme příliš plánovat. „Nedělejme velké plány, lstivé tajné záměry a hluboké úmysly, tyto intriky by se nikdy neměli rozvíjet.“¹²²

2.5. Strach ze smrti

Žánr *Ars moriendi* se snažil člověka vyučit v umění dobré smrti, s tou je ovšem přirozeně spojen strach, a proto se i autoři na strach zaměřují. Erasmus tvrdí, že lidé bez Boha cítí obrovskou bolest a muka při pomyslení na smrt, protože jsou slabí ve „víře“ a částečně také pro „lásku“ k věcem tohoto světa.¹²³ Dále tvrdí, že se smrti často méně bojí lidé nevěřící v peklo, tedy ti, co žili slabošsky, a kteří vyznávali, že smrt přináší konec všemu zlému a ničí celou osobu. Erasmus v *De praeparatione ad mortem* zdůrazňuje, že duchovní život a víra člověku pomáhají přijímat a snášet těžké životní situace mj. tím, že nám ukazují Kristovu lásku. Avšak roztřesení ze smrti v posledních momentech, které vychází ze strachu, nejsou pro Erasma znamením nedostatku odvahy nebo víry, tuto fázi popisuje jako přirozený lidský prvek. Podle něj totiž „přirozené dispozice“, pokud jsou obaleny ctnostmi, mohou přinést větší slávu,

¹¹⁷ Příklad toho, jak přesně se chopit života můžeme nalézt v téhle citaci: „we lose nothing of our life if we lose nothing of our soul's health, and therefore he that would live a full age must avoid sin.“ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 20.

¹¹⁸ Tuto potřebu „rozumu“ můžeme přirovnat k Tomášovi Akvinskému a jeho pojetí *lex naturalis*, kde je důležitým prvkem k rozhodování. Srov. ARNO ANZENBACHER, *Úvod do etiky*, Praha: Academia, 2001, s. 87-93. Také se dá přirovnat k obsahům dnešních církevních dokumentech, kde rozum řídí zaměření lidských skutků. „Mravnost tvoří rozumem řízené zaměření lidských skutků k dobru jako takovému a dobrovolné úsilí o toto rozumem poznané dobro.“ Cit. *Veritatis splendor*, 2.IV.72.

¹¹⁹ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 18.

¹²⁰ Cit. tamtéž, s.21.

¹²¹ Srov. tamtéž, s. 11-12.

¹²² Cit. tamtéž, s. 13.

¹²³ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 424.

jelikož prokážou, že jim nechybí víra. Lidská povaha ukazuje přirozenost člověka, ten může sice vypadat jako slabý, ale ve skutečnosti se podle autora jen ukazuje, že lidé jsou daleko od dokonalosti.¹²⁴ Tedy i ti, co si naříkají třeba i v poslední chvíli, jsou podle Erasma hodni spásy, protože mohli žít velmi ctnostně, jen se v okamžiku smrti ukazuje jakási přirozenost, ne strach.

Taylor se věnuje strachu ze smrti poměrně dlouze,¹²⁵ upozorňuje, že mít strach z hodiny našeho odchodu neplodí nic dobrého. Z tohoto postoje pramení slabosti našeho těla, proto nám dává doporučení, jak se takovému strachu vyhnout. Doporučuje oprostít se od tohoto světa a přímo říká: „ten, který chce odcházet beze strachu ze smrti, se musí naučit opovrhovat tímto světem, nesmí milovat žádnou věc tohoto světa ani nesmí být hrdý na žádné situace svého života.“¹²⁶ K boji se strachem ze smrti máme použít „křesťanskou statečnost“, vedoucí k ochotné smrti, a „křesťanskou prozíravost“, která je doslova odvahou ke smrti.¹²⁷ Je neoddiskutovatelné, jak důležitou funkci ve vybraných manuálech zaujímají ctnosti, pomáhající k dobrému životu a chránící před strachem ze smrti.

Erasmus naopak pozitivně hodnotí bázeň před Bohem, která je čistá a trvá navěky. Tato bázeň nás navádí k dobrému cíli a chrání nás před zlem. Bázeň je dle autora společníkem poctivosti, která vkládá méně víry v naši sílu a lépe pracuje s pomocí Ducha a chrání opatrněji dary od Boha.¹²⁸ Lidé však nemají slepě upadnout jen do bázně, tím je u autora myšleno opovážlivé spoléhání se na Boha. Bázeň má vycházet vždy z víry a stávat se „počátkem moudrosti“.¹²⁹ Erasmus dokonce zařazuje bázeň po bok víry, naděje a lásky jako jeden z darů Ducha¹³⁰ a „náboženský strach“ považuje za podmínku víry.¹³¹

Taylor se zmiňuje o bázni, jako o ochraně před netrpělivostí. Vidí ji jako spolehnutí se na Boha, který zná naše potřeby, ví o našich slabostech a dodává nám sílu. Díky bázni před Bohem neupadají nemocní do netrpělivosti během svého onemocnění. Dle autora většinou lidé procházející posledními stavy nemoci trpí velkým smutkem a bojí se smrti. Bůh a jeho sliby mají být naší nadějí a důvěrou a společně s díkuvzdáním a chválami vzdávanými Bohu přináší

¹²⁴ Srov. tamtéž, s. 426, 430-431.

¹²⁵ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 97-120.

¹²⁶ Cit. tamtéž, s. 104.

¹²⁷ Srov. tamtéž, s. 105-106.

¹²⁸ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 424.

¹²⁹ Srov. tamtéž, s. 426.

¹³⁰ „Faith, hope, love, fear: these are the gifts of the Spirit.“ Cit. JOHN W. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 428. Srov. tamtéž, s. 424.

¹³¹ Srov. tamtéž, s. 428-429.

trpělivost.¹³² Je zajímavý drobný rozdíl v pojetí bázně oproti Erasmovi, který ji považuje za doplněk víry, zatímco Taylor ji posunuje až do Erasmem kritizovaného spoléhání se na Boha.

2.6. Ctnost mocná průvodkyně životem

U svatého Jana čteme „Kdo věří v Syna, má život věčný“ (Jan 3,36a). Erasmus v tom vidí jasné doporučení, abychom se odvraceli od hříchu a naši vůli směřovali raději k „ctnostným aktům“. Vychází přitom z Platóna, pro kterého byl celý život jakousi meditací nad smrtí.¹³³ Náš autor vycházejí z Písma a v reakci na pomíjivost věcí tohoto života, považuje meditaci nad smrtí za „meditaci nad pravým životem“, protože právě smrt nás přivádí k jednání ve ctnostech.¹³⁴

Vybraní autoři bez výjimky dávají do souvislosti ctnostný život a dobrou smrt. Slovy Erasma: „...bude to vaší výhodou, se pilně cvičit během našeho celého života v kontemplaci obojího; akt, který budete opakovaně provádět, se stane návykem, návyk se stane nabytým stavem a tento nabytý stav se stane částí vaší přirozenosti.“¹³⁵ Ctnost, dle autora, tedy získáváme opakováním dobrého chování, které poté činíme automaticky, a tím se stává naší přirozeností, což se odehrává ve společenství církve a v obětování chleba a vína.¹³⁶ Taylor v samotném úvodu mnohokrát zdůrazňuje nutnost ctností, které má člověk cvičit po celý život a v době své nemoci si je má připomínat. Cvičení ctnosti v autorově podání spočívá v dosahování dobra v každodenním životě, které je vázáno k jednotlivé ctnosti, např.: naděje, láska, charita.¹³⁷ Stěžejním prvkem Taylorova díla jsou návody na praktické cvičení k získávání ctností, které máme cvičit během života nejen na smrtelné posteli.¹³⁸ Pro „*Holy Dying*“ považuje za velmi důležité věnovat dostatek času, kterého je nám dáno požehnaně, „získávání ctností“ a následování Krista.¹³⁹ Taylor zdůrazňuje význam duchovního života a modlitby po vzoru sv. Ambrože a nezapomíná ani na půst.¹⁴⁰ Tato praxe nám může prodloužit život a pomáhá nám nepolevovat ve ctnostném životě.¹⁴¹

¹³² Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 76-78.

¹³³ Srov. PLATÓN, *Faidón*, Praha: OIKOYMENH, 2005. s. 24-28.

¹³⁴ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 396-397.

¹³⁵ Cit. tamtéž, s. 421.

¹³⁶ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 421.

¹³⁷ srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. vii-xi.

¹³⁸ „A General preparation towards a holy and blessed death, by way of exercise“ Srov. tamtéž, s. 37.

¹³⁹ Taylor v textu používá přímo slovní spojení: „obtaining virtue“ Srov. tamtéž, s. 19-21.

¹⁴⁰ „St. Ambrose...divided every day into three tertias of employment: Eight hours he spent in the necessities of nature and recreation, eight hours in charity...and the other eight hours he spent in study and prayer.“ Cit. tamtéž, s. 22-23.

¹⁴¹ Srov. tamtéž, s. 22-23.

Erasmus považuje jakýkoliv „ctnostný akt“, konaný z lásky ke Kristu a ne ze strachu před smrtí, za Bohu milý. I náhlá smrt může být dle Erasma dobrou smrtí, je-li provázena dobrým životem,¹⁴² což je v diametrálním rozporu s tradičním pohledem *Ars moriendi* považujícím náhlou smrt za trest za hříchy.¹⁴³

Dle Taylora: „Každodenní zkoušení našeho jednání během zdraví je jako příprava na smrtelné lože.“¹⁴⁴ V této činnosti máme navíc být intenzivní, protože nevíme, kolik takového jednání je potřeba k dosažení jednotlivých ctností. Podle Taylora Božímu hněvu předejdeme jedině tím, že se budeme hněvat sami na sebe. Zajímavým postřehem je jeho pojetí propojenosti ctností, kdy cvičením získáváme ctnost a každá jednotlivá ctnost je pro něj zdrojem několika dalších.¹⁴⁵ Navíc „jakýkoliv čin ctnosti je obsažen v (naší) odměně.“ Ctnosti pro něj nejsou ničím jiným než moudrostí, jsou sazenicí milosti Boží v nás. Bůh nás během života obléká pro nebe. „Miluje, když nás vidí, jak se snažíme porazit nemoci, jak odoláváme ďáblu, jak zápasíme s přirozenou slabostí“, když to vše děláme ve víře, on nám odpouští, a k tomu přispívají i naše onemocnění.¹⁴⁶

I Bellarmin klade rovnítko mezi dobrý život a křesťanské ctnosti, přičemž zdůrazňuje hlavní tři, které řadí k třem teologickým. Těmito ctnostmi jsou střídmost, spravedlnost¹⁴⁷ a pobožnost, právě tyto ctnosti považuje za nápomocné k dobré smrti. Dobrá smrt se dle autora neobejde bez modlitby, půstu, almužny, křtu, biřmování, svátosti oltářní, pokání, svátosti svěcení a manželství a svátosti posledního pomazání¹⁴⁸, tedy bez aplikování katolické nauky do svého života. Bellarmin také vidí ctnost jako prostředek k „dobré smrti“ a společně s Erasmem navíc považuje pýchu za neřest ničící ctnosti.¹⁴⁹ Rovněž Taylor a Erasmus považují spravedlnost za důležitou ctnost, krom ní ale vyzdvihují ještě statečnost pomáhající čelit

¹⁴² Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 415-417. Náhlou smrti a její souzení je dále v díle probírána až do strany 420.

¹⁴³ „Náhlá smrt narušovala řád světa, v nějž každý věřil, byla nesmyslným nástrojem náhody, jenž na sebe někdy bral podobu Božího hněvu. Proto lidé náhlou smrt (mors repentina) považovali za hanebnou a potupnou...křesťanská církev se snažila vykořenit víru, jež náhlou smrt označila cejchem hanebnosti, počínala si opatrnicky a malověrně“ Cit. ARIÈS. *Dějiny smrti I*, Praha: Argo, 2000. s. 23.

¹⁴⁴ Název podkapitoly v originálu: „Of daily examination of our action in the whole cours of our health, preparatory to our death-bed.“ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 42.

¹⁴⁵ Srov. tamtéž, s. 43-51.

¹⁴⁶ Srov. tamtéž, s. 88-90.

¹⁴⁷ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 57, 63-66, 69.

¹⁴⁸ Více ke spiritualitě u autora: Srov. tamtéž, s. 69-234.

¹⁴⁹ Srov. tamtéž, s. 6-17.

slabostem a přijmout utrpení a smrt.¹⁵⁰ Taylor namísto střídmosti vyzdvihuje charitu ve smyslu almužny, jejíž součástí je rovněž odříkání a důsledkem je mj. odpuštění hříchů.¹⁵¹

Klíčovou ctností pro Taylora je trpělivost,¹⁵² kterou spolu s nadějí, dobročinností a láskou Boží považuje za hlavní ctnosti vedoucí k dobré smrti. Trpělivost bojuje s našimi slabostmi.¹⁵³ Nemoc se nám má stávat učitelkou v našich ctnostech, hlavně tedy v naší trpělivosti. Trpělivě máme snášet naše nemoci a učit se z nich. Může nás však stát i ztrátu naší trpělivosti a přivést nás k mnohému zlu, pro předcházení tohoto stavu „musíme víru zaměstnat v naší nemoci a modlitbu v naší víře“.¹⁵⁴

Dobrý život je úzce spjatý s ctnostmi. Mohou být rozděleny do dvou kategorií, obecných a teologických, o nichž pojednáme níže. Obecných se v textu jednotlivých autorů objevuje několik, nejvíce jich jmenuje Taylor, do našeho pojednání jsme však vybrali jen ty, co byly nejvíce zmiňovány a rozebíraný. Pro všechny autory je nezbytnou obecnou ctností spravedlnost, která člověka vede k dobrému jednání. Můžeme se opovážit tvrdit, že je na tom podobně střídmost, Erasmus spolu s Taylorem ji sice explicitně nejmenují, ale můžeme ji pozorovat v momentech, kdy naráží na pomíjivost života a na nutnost nelpění na věcech tohoto světa. Není asi žádným překvapením, že katolický jezuita interpretuje pobožnost jako ctnost, na straně Taylora pak stojí anglikánská charita jako prostředek k odpuštění hříchů.

2.6.1. Teologické ctnosti, hlavní prostředek k dobré smrti

Vybraní autoři považují teologické ctnosti – víru, naději a lásku – za ty nejpodstatnější vedoucí k dobré smrti,¹⁵⁵ vyjma Taylora, který považuje za nejdůležitější trpělivost. Erasmus

¹⁵⁰ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 400-402. Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 42. Srov. JOSEF PIEPER, *Ctnosti*, Praha: Česká křesťanská akademie, 2000. s. 95-98.

¹⁵¹ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 27, 53.

Zajímavý je v této souvislosti pohled soudobého ateistického filosofa Petera Singera, který vnímá darování svého nadbytku, jako základ etického života. Sám vypracoval publikaci zabývající se efektivním altruismem.: „Effective altruism is based on a very simple idea we should do the most good we can. Obeying the usual rules about not stealing, hurting, and killing is not enough, or at least not enough for those of us who have the great good fortune to live in material comfort who can feed, house, and clothe ourselves and our families and still have money or time to spare. Living a minimally acceptable ethical life involves using a substantial part of our spare resources to make the world a better place. Living a fully ethical life involves doing the most good we can.“ Cit. PETER SINGER, *The Moste Good You Can Do*, New Haven – London: Yale university press, 2015. s. vii. Pro možné definice altruismu srov. MATTHIEU RICARD, *Altruism*, New York – Boston – London: Little, Brown and Compney, 2015. s. 15-16.

¹⁵² Srov. VOGT, *Patience, Compassion, Hope, and the Christian Art of Dying Well*, s. 37, 39.

¹⁵³ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 76-78, 86-87. Dále např. svatý Cyprián vidí trpělivost jako ctnost, kterou máme společnou z Bohem. Srov. SVATÝ CYPRIÁN, *O smrti a trpělivosti*, Řím: Křesťanská akademie, 19--. s. 17.

¹⁵⁴ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 116.

¹⁵⁵ Bellarmin nazývá jednu kapitolu „O třech hlavních ctnostech“. Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 20.

teologické ctnosti charakterizuje těmito slovy: „Víra neví, jak se vzdát zemi jakožto nepříteli, naděje neví, jak se mu podrobit, a láska podněcuje vojska, zatímco nepřítel stojí.“¹⁵⁶

Víru, jako základ všech ctností, dle Erasma získáváme od samotného Boha, a proto nemůže zaniknout, ale je možné mít slabou víru a podléhat svodům světa. Na druhou stranu vybízí k využití všeho, co mu bylo dáno, nejen k věčnému odříkání. Navíc nám víra ukazuje Kristovu Lásku.¹⁵⁷ Bellarmin rozlišuje mezi „neošemetnou, pravou, nefalešnou a upřímnou“ vírou, a zlou a nepravou vírou kacířů (myšlenou špatných katolíků), která nevede k ospravedlnění. Bez pravé víry není dle autora šťastné smrti.¹⁵⁸ Víra je pro Taylora speciální ctností a je rovněž darem, který získáváme nácvikem. Víra je důležitá v okamžiku smrti, protože se upíná k něčemu nad námi. Rovněž ve víře je nutná trpělivost, protože jen tak nás posiluje v našich slabostech, a to po celý život.¹⁵⁹ Víra pro něj představuje bojovnici ve dnech našeho potěšení i v noci naší bolesti, „víra je tu pro boj s její agoní“, překonává všechna pokušení hříchu, všechny naše slabosti a boje s našimi problémy, ale je nutné ji „zapojit v naší nemoci a modlitbu v naší víře.“¹⁶⁰

„Smrt ve tmě přikrývá oči těla, ale není tu žádný důvod, aby se náš nepřítel radoval nad námi, dokud naše víra září v našich srdcích a neodvrací pohled od ukřižovaného Krista.“¹⁶¹ Pokud věříme, vede nás to, dle Erasma, k naději ve vzkříšení, skrze to je naše zoufalství proměněno v naději a naděje v „jásot“. Naděje v Krista zapřičiňuje doslova „pád“ našeho nepřítel a otvírá nám bránu spásy.¹⁶² Podobně hodnotí naději Bellarmin, který navíc podmiňuje naději dobrým svědomím.¹⁶³ Naděje dle Taylora zasazuje sémě nesmrtnosti ducha: „takový člověk neumírá příliš brzy, ani pozdě.“¹⁶⁴ Naděje se tak pomyslně stává vítězstvím nad krátkostí života, naděje v nesmrtnost duše, naděje v Boha nás provádí spokojeným životem a dává nám bohatou odměnu, „spokojení se s časem, který nám byl

¹⁵⁶ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 424. Nepřítelem je v textu míněn satan.

¹⁵⁷ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 395, 430.

¹⁵⁸ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 24-25.

¹⁵⁹ Přesněji se k trpělivosti vyjadřuje v následující citaci: „It concerns us therefore highly in the whole course of our lives, not only accustom ourselves to a patient suffering of injuries and affronts, of persecutions and losses..., but also by representing death as present to us, to consider with what argument the to fortify our patience, and by assiduous and fervent prayer to God all our life long to call upon him to give us patience and great assistances, a strong faith and a confirmed hope.“ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 40.

¹⁶⁰ Srov. tamtéž, s. 86-87, 116.

¹⁶¹ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 438.

¹⁶² Srov. tamtéž, s. 438-439.

¹⁶³ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 25-26.

¹⁶⁴ „He that hath done all his business, and is begotten to a glorious hope by the seed of an immortal spirit, can never die too soon, nor live too long.“ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 24.

dán.“¹⁶⁵ Podobně naději hodnotí Erasmus, navíc odděluje hříšníka od pekla, protože „má naději“ v odpuštění, ovšem naděje bez víry a lásky je však stále jen beznadějí, připomíná nám Erasmus.¹⁶⁶

Pro Bellarina je „královnou všech“ ctností láska,¹⁶⁷ „s kteroužto žádný nezahyne, bez které žádný živ není, ani jak na cestě, ani v Nebeské vlasti. Pravá pak Láska z čistého srdce pochází, čistota Srdce vlastně Lásku plodí: nebo Láska z Boha jest, jak S. Jan praví... Tedy Láska ze Srdce čistého pocházející sluje, že se nerozmnožuje v srdci nečistém, ale skrze Víru Božskou od bludů vyčištěném.“¹⁶⁸

Čistá láska plní však další úkol, totiž odvádí člověka od milování pozemských věcí. Je vhodné povšimnout si, jak Bellarmin vnímá lásku k bližním, nesoudí ji jen jako lačníci po chťiči, ani nevolá po askezi, ale říká: „Láska bližního zle nečiní“. Prokazuje to i svým tvrzením, podle kterého jedině „Láska“ dokáže naplnit učení Boží. Podle autora se dokonalá „Láska“ vztahuje jak k Bohu, tak k bližnímu a pochází z čistého svědomí a upřímné víry (Tim 1,5).¹⁶⁹

2.7. Srovnání vybraných děl *Ars moriendi*

Vybraná díla *ars moriendi* kladou důraz na životní pomíjivost a konečnost našich dnů, což má mít člověk po celý život na paměti, shoduje se na tom Erasmus i Taylor. Erasmus však zdůrazňuje nutnost přijetí smrti, podle něj bez tohoto principu není možné odejít smířený. Pro Taylora je stěžejní pro umírání a dobrou smrt „duchovní zdraví“, bez kterého nemáme ani to fyzické. Ctnostný život je zásadní rovněž pro Bellarina. Taylor podotýká, že k dobré smrti je nutné kráčet životem beze strachu a v odevzdanosti. K dobré smrti pak podle Erasma a Bellarina je zapotřebí umrtvovat své tělo během života. Smrt je dokonce pro Erasma darem od samotného Boha. Všichni jmenovaní autoři ve svých dílech reagují na hřích, Taylor a Bellarmin považují hřích za příčinu smutné smrti v bolestech. Podle Erasma a Taylora je k životu bez hříchu zapotřebí Boží pomoci. Strach ze smrti je pro naše autory neslučitelný s poklidným odchodem, nicméně pro Erasma rovněž představuje projev přirozenosti, které však nesmíme podlehnout. Bellarmin zastává názor, ve kterém strach projevují lidé bez víry.

¹⁶⁵ Srov. tamtéž, s. 24-26.

¹⁶⁶ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 413.

¹⁶⁷ „Tedy: konec přikázání jest Láska, tj., konec všech přikázání, jichž to zachovávání k dobrému životu potřebné jest, na lásce postaven jest, takže kdo by měl lásku Boží, všeliká přikázání naplní, která k první tabuli náležejí: a kdo by lásku bližního měl všeliká přikázání k druhé tabuli přináležející naplní.“ Cit. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 20.

¹⁶⁸ Cit. tamtéž, s. 28.

¹⁶⁹ Srov. tamtéž, s. 21.

Erasmus a Taylor nám doporučují v momentech strachu využít naše ctnosti, právě ony mají být nápomocné k odstranění obav.

Podle vybraných autorů je dobrá smrt založena především na dobrém životě, je však rovněž nutné dokázat se oprostít od tohoto světa, nechat v sobě dýchat Ducha, který nás má vést k jednotlivým ctnostem. Pro každého autora představuje vrchol lidského jednání jiná ctnost, která ho bezpečně vede životem. Pro Erasma je to víra, z které podle něj vyrůstají dvě ostatní teologální ctnosti, jelikož bez víry by nebyly poznané. Bellarmin staví na lásce, jakožto pravé křesťanské ctnosti, nedefinuje ji jen vůči Bohu, ale vůči celému stvoření. Anglikánský biskup Taylor jako jediný nevyzdvihuje teologickou ctnost, ty se v jeho textu také objevují, ovšem bez lásky, jmenuje jako hlavní ctnost trpělivost, ona nese lidskou bolest a utrpení při umírání. Pro vybrané autory je nutné získávat a cvičit ctnosti po celý život pro posílení našich lidských slabostí, to je totiž cesta světem bez lpění na nynějším bohatství, jež nás dostává do spáru smrti tím, že se bojíme této přirozené reality. Je to cesta, která životu dává smysl a naplňuje jej. Pokud však člověk nekráčí dneškem s vírou v lepší zítřek, nemůže očekávat, že moment smrti přijme. Jedině vyrovnaný člověk se dle autorů totiž stává zcela svobodným.

3. Jak se dnes umírá

Jak už jsme se zmínili v úvodu této práce, o smrti v rovině osobní se tolik nemluví, na druhou stranu se opět dostává ke slovu, ať už v souvislosti s diskusí ohledně uzákonění eutanazie nebo ve vědeckých studiích, kde je, na rozdíl od osobní roviny, hojně reflektovaná.¹⁷⁰ Autor považuje umírání za dosud nepříliš probádanou oblast, kdy chybí hlubší studie o tom, jak se dnes umírá. Není dostatečně zmapováno, jak umírání reflektují právě umírající v terminálních fázích a na co se ve svých posledních chvílích soustředí. Na tyto a podobné otázky se autor zaměřil v rozhovorech s pracovníky pečujícími o umírající, kteří byli podrobněji představeni v úvodu práce. Odpovědi na tyto otázky se pokusíme systémově komparovat s díly dávného *Ars moriendi*. Autor použil neupravené citace rozhovorů, jednak pro zachování autentičnosti, jednak aby nezkresloval vypovídající hodnotu citátů. Jednotlivé podkapitoly kopírují ty nejpodstatnější momenty pacientů, podle respondentů a rovněž se snaží obsáhnout části výše uvedeného rozboru *Ars moriendi*. Respondenti často zdůrazňovali důležitost rodiny při péči o umírající a její vliv na proces umírání. Téma rodiny tak tvořilo jednu z největších částí rozhovorů. V práci jí však není dán dostatečný rozsah a je zkoumána jen v okrajových situacích, protože rámcově problematika rodiny neodpovídá zkoumaným dílům *Ars moriendi*.

3.1. Společenské vnímání smrti podle dotazovaných

Během rozhovorů nebylo možné nenarazit na zmínky o tom, jak vlastně podle respondentů společnost reaguje na téma smrti a co smrt pro společnost znamená. Ve většině případů respondenti sami od sebe dnešní situaci lapidárně shrnovali slovy, že „smrt neexistuje“¹⁷¹, nebo je tabu. Tato situace je podle nich způsobena jak „strachem ze smrti“, tak i odsunutím umírání do nemocnic a institucionalizací smrti.¹⁷² „Já si myslím, že bychom se jí (smrti) hlavně neměli bát, protože v poslední době se fakt ta smrt odsunula do nemocnice a lidé se třeba bojí i mrtvoly. Je pravda, že mě s tím smířila praxe...“¹⁷³ Tabuizaci smrti prohlubuje její vytěsnění z lidských hovorů.¹⁷⁴ Zásadním je podle V.M., aby si „lidé uvědomili, že nějaký konec života nastane, a že proti konečnosti života nelze úspěšně bojovat.“ Naopak bychom se

¹⁷⁰ Pro podrobnější rozbor reflektovanosti doporučuji prostudovat KUBÍČKOVÁ, *Ars moriendi ve světle teologického personalismu*, s. 15-33.

¹⁷¹ Cit. B.K.

¹⁷² „Určitě myslím, že smrt je v této společnosti hodně tabu a je to naše jediná jistota a patří k životu. Je škoda, když dnes ti lidé umírají sami na ldn-kách, kde jsou za plachtou. I když i v tomto směru si myslím, že se to zlepšuje, ta kultura umírání.“ Cit. B.J.

¹⁷³ Cit. R.D.

¹⁷⁴ „O smrti se celkově nemluví, ve společnosti se to vytlačuje, potlačuje.“ Cit. Š.J.

měli snažit o to, aby umírající člověk měl co nejdůstojnější a nejpříjemnější podmínky pro důstojný odchod ze svého života.“¹⁷⁵

Podle *D.P.* se však situace zlepšuje zvyšující se publicitou. Příkladem mohou být úmrtí slavných osobností, zdaleka nejhůře podle něj smrt přijímají starší generace. Důvod spatřuje v tom, že „v době komunismu nebyl přístup k tomu duchovnu“. Na druhou stranu identifikuje tabu v souvislosti s umíráním dětí, o kterém se podle něj dnes vůbec nemluví.¹⁷⁶ Podle *B.K.* by celé situaci prospěla osvěta ohledně smrti, ale musí se zároveň změnit i postoj společnosti.

„Jistě, zas jsme ve zdravotnictví, nikdo neumírá přeci, a děti to už vůbec. To je mediální tlak. V nemocnici všechny přeci zachráníme. Musí se změnit celý postavení lékařů a lidí k smrti. Otázka je, jestli to lidé chtějí. Každý to může změnit. Tenhle systém není udržitelný. I ta společnost je nastavena na výkon,¹⁷⁷ a to se musí změnit, ale nikdo o tom nemluví, a když přijde smrt, tak jako souvisí to s bolestí a se vším. A bolest...se nehodí v dnešní společnosti, ale co vás změní? Co z vás udělá jiného člověka? Jedině bolest, změní váš postoj. Ti lidé pak jsou ochotni naslouchat, do té doby nechtěli poslouchat.“¹⁷⁸

Podle většiny respondentů tedy mezi lidmi chybí konfrontace se smrtí a dá se říct, že vnímání smrti jako přirozené součásti života.¹⁷⁹ Umírání se však pomocí mobilních hospiců, ale i snah nemocničních pracovišť dostává pomalu zpět do domácího prostředí. Podle *K.V.* je „trend takový, aby smrt byla odinstitucionalizovaná, aby lidé měli možnost umírat doma. V

¹⁷⁵ Cit. V.M.

¹⁷⁶ „Musím říct, já se víc setkávám s mladou generací, která o tom přemýšlí úplně otevřeně a víc to pro ně je téma konečnosti. Může to být v souvislosti s klimatickou krizí, že všechno je pomíjivý. Když vidím, jak o tom mladý lidi přemýšlí, tak nemám pocit, že žijí jen tak, že si užijí a nezajímá je, co bude po tom. Nejhorší zpětnou vazbu máme u té nejstarší generace, kdy v době komunismu nebyl přístup k tomu duchovnu. U té starší generace je to přijetí smrti horší.... Má to rozhodně kam jít... jsou témata, který jsou do značný věci tabu, třeba děti, často se na to zapomíná, umírají miminka. Takže se snažíme rozjždět prenatální poradenství, takže podpora v tomhle. Tam se setkáváme s tabu hodně. Na západě po tichém porodu je možnost rozloučit se s tím miminkem, není tam žádný zákon, že se musí to dítě hned zlikvidovat a existují i technický vymoženosti, že si to tělo můžete odvést, existuje i chladící kolíbka. Což je v Holandsku úplný standart.“ Cit *D.P.* K problematice umírání dětí viz. srov. ALEŠ LIGAS, „Umírajícím dětem nemá kdo pomáhat, hospice chybí, pojišťovny péči neproplácí. Rodiny končí v izolaci.“: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rodiny-nevylecitelne-nemocnych-deti-se-castokrat-nachazi-v-z/r~9bffc778b7ca11e6af6e002590604f2e/> [zveřejněno 11. 12. 2016, cit. 3. 1. 2020].

¹⁷⁷ Pro pozastavení přidávám odkaz na Byung-Chul Hana, který vypracovává právě zaměření dnešní společnosti na výkon a odůvodňuje jej. Srov. HAN, *Vyhořelá společnost*. s. 7-48.

¹⁷⁸ Cit. B.K.

¹⁷⁹ „Myslím, že je podstatné, aby to ten člověk bral jako přirozený vývoj člověka a v tomto smyslu být připraveni. Nesmí to být tabu, jakmile to bude tabu, dostaneme se do špatné situace v komunikaci s rodinou, kdy rodina trvá na akutní lékařské péči jen pro oddálení smrti nejbližšího a to je špatně. Vychází to z toho, že o tom nikdy nepřemýšleli, neslyšeli, nic nečetli.“ V.M.

dřívější době tomu tak nebylo, nyní je snahou společnosti, aby lidé měli možnost umírat doma.“ Jsme tedy v tomto směru možná svědky jakéhosi postupného převratu ve zdravotnictví.

3.2. Role duchovní a psychické péče při umírání

Všichni z dotazovaných participantů považují duchovní a psychickou péči za důležitou, někteří ji dokonce vidí jako důležitější péči než tu léčebnou, výraznější byl tento postoj u hospicových pracovníků.¹⁸⁰ *D.P.* uvedl, že se začíná měnit i samotný postoj lékařů, kteří vnímají tyto dvě péče jako složku, která může vést i ke zvýšení kvality života, a to především protože umírající netrpí jen bolestmi fyzickými, ale i duševními a duchovními.¹⁸¹ Dotazovaní také velkou měrou mluvili o psychosomatické stránce člověka, která spočívá v tom, že když se člověku uleví ve sféře psychické, často se to podepíše i na celkovém zlepšení stavu.¹⁸² Dokazuje to podle autorova názoru i výpověď pracovníků z mobilních a kamenných hospiců, kdy někteří potvrdili, že po příchodu do jejich zařízení nebo domů se stav pacientu zlepšil. U některých se jednalo o tak radikální zlepšení stavu, že s tím nepočítali ani nejlepší prognózy.¹⁸³ Pochopitelně za těmito zlepšeními stojí domácí prostředí i kvalita poskytované péče, které se těmto pacientům v hospicových zařízení či programech dostává. Kvalitní péče se dostává i pacientům v nemocnici, především pak v procedurách, které není možné zajistit v domácím prostředí. Nemocnice více pokulhávají, co se týče osobního přístupu k pacientům, především z kapacitních a dalších důvodů není možné poskytovat tuto péči, např. trávit větší objem času s pacienty.¹⁸⁴

¹⁸⁰ Viz. Příloha č. 2 graf č.1. s. 82.

¹⁸¹ Otázka: „Považujete duchovní a psychickou péči za důležitou?“ Odpověď: „Rozhodně, je to tak, že i vidíme, jak se mění ten pohled zdravotníků, kteří dřív říkali, ne, nevidíme, co byste tam mohli dělat, k čemu tam jste dobří. Postupem času se mění pohled na to, co je psychická nebo duchovní složka člověka v procesu lékařským, kdy se ne bavíme o léčení, ale kvalitě života, že oni dokážou zmírňovat bolest, ale neví si rady, když tam je bolest, na kterou nefungují opiáty.“ Cit. *D.P.*

¹⁸² „Myslím, že to je hlavní (psychická a duchovní péče). Ono to spolu i hodně souvisí a myslím, že to už je hodně prokázané za minulý roky, že když má člověk psychickou bolest, tak je mnohem horší i ta fyzická, a když se mu uleví psychicky, tak se mu o polovinu zmírní i ta fyzická bolest.“ Cit. *R.D.* „Ano určité, já si myslím (že psychická a duchovní péče), má stejný význam jako péče o somatické funkce.“ Cit. *V.M.*

¹⁸³ „Většinou po příchodu domů se to zlepšil na nějakou dobu. Teda u onkologických pacientů. Kdybychom mluvili u normálního stáří, tak tam to tak není, tam postupně chřadnou a odchází.“ Cit. *B.K.* „Stalo se nám, byl tu jeden pán, který byl v terminální fázi, že tu život ukončí, ale on se za krátkou dobu zlepšil odešel a žil další dva roky plnohodnotným životem... Pak se nám tu stal ještě takový případ, byl tu pán, co měl nádorové onemocnění, měl i tracheostomii, a když sem přijel, tak nevstal z lůžka. Začala se mu věnovat duchovní asistentka, hrála s ním šachy, karty, a tak všechno. Najednou pán tady začal pomalu chodit v hospici v župánku, došel si, koupil kávu, to bylo ještě teplo, tak šel na terasu, tam si postavil kávu a kouřil, prstem si ucpal tu tracheu a vybafával. Manželka byla v šoku, že tohle už dlouho nezažila, oni ho totiž přivezli z domu.“ Cit. *B.J.*

¹⁸⁴ Většina z hospicových zařízení, v kterých byly získávány rozhovory, netrpěly nedostatkem pracovníků, navýšení kapacity pracovníků by pro tyto organizace znamenalo jen možnost přijetí více pacientů/klientů. Na rozdíl od toho stavu, nemocnice, které byly navštíveny během výzkumu, trpěly nedostatkem personálu a nemohly tak poskytnout komplexní péči, která by obsahovala hluboké rozhovory a čas trávený s pacienty.

Nemocniční zařízení často využívají svých psychiatrických a psychologických ambulancí, ovšem zde často naráží na nedostatečné kapacity personálu.¹⁸⁵

„Měly by být součástí péče. To, čeho my jsme tady schopni, je, že nám sem chodí dobrovolníci, což nám pacienti dobře kvitují. Oni jim čtou nebo si jen povídají. Chodí sem jáhen a i někdo z fary, pokud lidé mají zájem. Já jsem toho názoru, ať je jakéhokoliv náboženství a já nemám kontakt, tak řeknu rodině, ať zavolají tomu svému duchovnímu. Psychiatr to je nedílná součást následné péče, je jich ale málo. Máme tady velmi dobrou spolupráci s psychiatrickou ambulancí a řekla bych, že pan doktor nás toho už mnoho naučil. Já sama jsem byla na praxi v Kroměříži (na psychiatrii).“¹⁸⁶

Ovšem i v hospicích se autor setkal s názory pracovníků, že by bylo lepší mít psychologického pracovníka na plný úvazek, protože dosavadní praxe je, že v nich působí spíše odborníci externisté. Někteří pracovníci tak identifikovali potřebnost častější přítomnosti psychologa např. u terénních výjezdů mobilních hospiců.¹⁸⁷ Shrňeme-li zjištění, je zřejmé, že, z pohledu pracovníků není důležitá součást péče dostatečně saturována z personálních a finančních důvodů.

Duchovní péče je z pohledu dotázaných často spojována a provázena se stereotypy. Např. někteří z pacientů mohou duchovní péči vnímat negativně, protože se domnívají, že jsou tak říkajíc odepisováni. Např. B.A. uvedla:

„Hodně často se stává, že když pacientovi řeknete: hele, máme tady kaplana, můžete si s ním popovídat, tak oni mají pocit, že to mají za pár, a že potřebují to poslední pomazání. Takže to je ošemetný, tak my se jich ptáme: a nechcete si s někým popovídat? Oni jsou většinou velmi rádi. Potom tam přijde kaplan a on už si zjistí, jestli

Pouze jedna LDN používala biografickou metodu u svých pacientů, ovšem autorovi bylo sděleno, že přestože je to velmi náročné personálně, snaží se o aplikaci této metody co nejdůsledněji. Zdroj: V.M.

¹⁸⁵ „Za prvé, využíváme služeb našeho psychologického oddělení. V některých případech využíváme psychiatrického oddělení formou konziliárního vyšetření. Za další, máme tu sestru Anežku, která provádí duchovní péči. A samozřejmě, když je potřeba a pacient si to žádá, zažádáme o návštěvu představeného zdejšího kostela, který je schopen a ochoten, zejména umírající pacienty, navštívit a věnovat se jim. Takovou základní duchovní složku nám zajišťuje sestra Anežka.“ Cit. V.M.

¹⁸⁶ Cit. H.J. „Psychiatrická a psychologická (ambulance bolesti) je nedostatečná do kvantity, ne kvality, ale ti lidi nejsou. Já sem zcela výjimečně dostanu psycholožku.“ Cit. tamtéž.

¹⁸⁷ „Vždy je co zlepšovat, myslím, že by bylo lepší, aby psycholog mohl jet s námi do terénu, abych to rovnou mohla nabídnout tomu pacientovi. Tak by se tomu víc otevřeli, protože oni toho psychologa nebo duchovního nikdy neviděli, a když jim dám číslo, tak se ani nespojí. Je lepší, když s námi jede v tom týmu a třeba ho někdo využije, nevyužije.“ Cit. B.K. „My tu máme psychologa externistu, bylo by lepší mít tu svého, ale asi bychom jej neužili na plný úvazek... Psychologickou složku tu do jakési míry intervence můžeme dělat i my (lékaři)“ Cit. Ž.P.

jsou nábožensky založeni nebo vyznávají nějakou víru. Pak se to řeší tak, že se objednávat kaplani té víry atd. Myslím si ale, že to je taky velmi důležitý (duchovní péče).“¹⁸⁸

Dalším negativním faktorem ve vztahu k duchovní péči mohou být špatné zkušenosti s duchovními, a proto tito lidé s negativními zkušenostmi nemají o duchovní péči zájem.¹⁸⁹ Je tedy důležité k problematice duchovní služby umírajícím přistupovat velmi opatrně, a jak se pracovníci shodují, nic pacientům nevnucovat.¹⁹⁰ Duchovní péče je často velmi kladně hodnocena pracovníky, s pacienty často vedou rozhovory obsahující duchovní rozměr.¹⁹¹ Podle Ž.P. by bylo vhodné propojení duchovního a psychologa, což by vedlo k lepší a komplexní péči.¹⁹²

Z rozhovorů s pracovníky pečujícími o nemocné a umírající zcela jednoznačně vyplývá potřeba psychické, ale i duchovní péče. Z postoje umírajícího vyplyne, zda potřebuje výhradně psychickou podporu, či zda stojí i o nějakou formu duchovního doprovázení. V následujících kapitolách se budeme zabývat i otázkou, zda má víra kladný vztah na přijetí faktu blížícího se či probíhajícího umírání a smrti.

3.3. Přijetí příchodu smrti ze strany umírajících

Během rozhovorů se autor zajímal mj. i o to, jak lidé přijímají zprávu o svém stavu a o blížícím se odchodu z tohoto světa, který je čeká. Z rozhovorů vyplynulo, že toto přijetí je velmi individuální a velmi se liší v závislosti na konkrétní situaci a stavu pacienta, tím je např. i jeho věk.¹⁹³ Reflektování této fatální zprávy je ze strany pacientů doprovázeno směsicí emocí,

¹⁸⁸ Cit. B.A.

¹⁸⁹ „Většinou se setkávám s tím, že mají špatné zkušenosti s kněžími a nechcú kněze. Často mi svěří těžké věci, jak jim církev ublížila. Já jim často řeknu, že bych jim měla nabídnout kněze, ale ani se neodvažuju. A oni říkají, že v žádném případě.“ Cit. Š.J.

¹⁹⁰ Zdroj: D.P.; B.A.; H.J.; Š.J.

¹⁹¹ „Většinou otvíráme tady ty témata, jako jestli se něčeho obávají, jestli se bojí, jak to mají nastavené s tou konečností s tou smrtí, pokud o tom chtějí mluvit.“ Cit. B.K. „My tady máme paliativní tým, jehož součástí je i psycholog a duchovní, kaplan. Naší kaplani jsou i velmi aktivní, je to někdy o tom popovídat si s někým. Když si to ten pacient přeje, tak je to důležité, ale je to důležité i pro příbuzné“ Cit. Š.A. „Také jsou otázky duchovní, je to velice krásná oblast možného rozhovoru s pacientem kdy lidé neví, co bude po smrti, mají různé představy o tom, co bude. Jsou lidé že věřit na nebe na peklo. Jsou lidé, kteří věří že jejich duše potom přestoupí, jsou různé názory na to, co bude po smrti. A v mnoha případech se lidé bojí smrti jako takové, a když to s nimi probíráte, už jenom to, že to člověk otevře to téma...tak se jim uleví“ Cit. K.V.

¹⁹² „Vím, že je optimální propojení psychologa a duchovního oni by mohli celkem dobře spolupracovat, každý trošku z jiného uhlu se poděli na tom doprovázení toho nemocného a zajišťování jeho potřeb. Ta úzkost a strach ze smrti má určité všechny složky, jak tu somatickou, tak psychologickou, tak jsem třeba i nahněvaní na pana Boha, což je ta duchovní složka. Takže určitě by ta péče měla být týmová, jeden odborník není schopen zajistit vše.“ Ž.P.

¹⁹³ „Jak kdo, je rozdíl, jestli umíráte a je vám čtyřicet, patnáct, nebo osmdesát. Záleží na tom rodinném pozadí, jak se o tom mluví, nemluví.“ Cit. D.P. „Určitě to je velmi dynamická věc, to nezůstává stejné, to se mění, zaleží,

keré se mění a velmi blízce souvisí s jejím přijetím a se smířením. Pro přiblížení použijeme klasifikaci Elisabeth Kübler-Rossové, která pojmenovává pět fází, kterými umírající člověk prochází. Fáze řadí následovně: 1. popírání a izolace, 2. zlost, 3. smlouvání, 4. deprese, 5. akceptace.¹⁹⁴

Fáze popření je založena na popírání skutečnosti, která se projevuje především nesouhlasem s výsledky vyšetření nebo sdělenou diagnózou. Většinou pacienti zaujmají postoj, že se „doktoři spletli a překládají cizí výsledky“ nebo „to se určitě nemůže týkat mě.“ Úzkost ze stanovené diagnózy se pak ve většině případů spojuje s necitelným sdělením informací ze strany lékařů. Popírání je jen dočasnou obrannou strategií, která později bývá nahrazena přijetím skutečnosti. Trvalé popírání pak nemusí vždy přinést zvýšený stres a může vést k pacientovu klidu, ovšem mnohem častěji se propojuje se „strachem“ a neschopností smíření. V momentě, kdy je popírání déle neudržitelné, nastupuje druhá fáze – zlost. Především se spojuje s otázkou „proč zrovna já?“ Zlost je typičtější u mladších generací, ale není ohraničena jen jimi. Toto stádium je pro rodinu i personál mnohem náročnější a snad nejvíce se podepisuje na ošetřujících osobách. Zlost je pocit zášti vůči tomu, že lidské aktivity jsou přerušeny předčasně a nemáme možnost dokončit to, co jsme budovali. Pacient pak také může cítit jistou lhostejnost okolního světa, který se o něj dostatečně nezajímá. Když pacienta jeho okolí chápe a respektuje a dopřeje mu čas, brzy na to je zlost ztišená. Když pomine období hněvu na lidi a Boha, nastává fáze smlouvání, kdy se pacient snaží docílit jakési dohody, ve většině případů jde o dohodu s Bohem, která není nikdy veřejně vyslovena. Pacient v této fázi vychází z existence naděje na odměnu za dobré chování. Smlouvání je psychologickým pokusem o odklad neodvratného konce, což implicitně obsahuje slib, že pacient nebude žádat více, bude-li mu odklad udělen. Avšak téměř žádný z pacientů „slib“ nedodrží. Sliby jsou pak spojeny se skrytými pocity viny a je tedy vhodné, aby se personál těmto pocitům věnoval. Když už pacient nemůže svůj stav přebíjet úsměvem, následuje fáze deprese. Musíme si však uvědomit, v jak vypjaté situaci se pacient nachází, má před sebou krok, ve kterém opouští naprosto všechno a všechny své blízké. I jednotlivec se často dostane do deprese, když ztratí jen jednoho milovaného člověka. Kübler-Rossová jmenuje dva druhy deprese – reaktivní a přípravou. První je spojena s těžkostí vyrovnat se s něčím ze své minulosti (ztrátou), např. v lékařských zákrocích může jít o ženu s rakovinou prsu, po operaci, kdy ji byla prsa odebrána

v jaké fázi sem přijde, jak moc je informován o své nemoci. Správně by měl být přijat, když je plně informován, měl by vědět, že je jeho nemoc smrtelná, infaustní jak říkáme. Už je tedy v určitém procesu přijetí té zprávy a psychického prožívání toho co s tím souvisí.“ Cit. Ž.P.

¹⁹⁴ Srov. KÜBLER-ROSS, *O smrti a umírání*.

a ona se již necítí plnohodnotně. Druhý typ není již spojen s následkem minulé už utrpené ztráty, ale naopak v důsledku ztrát hrozcích. Tací pacienti mohou být povzbuzeni nadějí. Je-li však deprese prostředkem na přípravu blížícího se konce, umožňuje snáze dosáhnout akceptace. Fáze akceptace je spojena s očekáváním. Jakmile člověk dosáhne vnitřní vyrovnanosti a smíření, okruh zájmů se zmenšuje a jeho komunikace začíná být menší. Nemocný se může dostat do fáze, kdy smrt znamená i velkou úlevu. Pacienti, již se urputně snaží popřít smrt, mnohem hůře dochází fáze smíření.¹⁹⁵

Během rozhovorů se autor setkával u respondentů s různými postoji, které zcela neodpovídají klasifikaci a terminologii Dr. Kübler-Rossové, navzdory tomu byla ovšem psychická stránka umírajících velmi důležitá. Autor si netroufá přispět k odborné diskusi na toto téma i vzhledem k tomu, že nebyli dotazováni přímo umírající, ale pouze zdravotnický a další personál starající se o umírající, nicméně považuje za důležité se o této stránce zmínit a rozvést ji na základě výpovědí respondentů. Podle Dr. Kübler Rossové není s přijetím spojena žádná fáze strachu, spíše je součástí popření. Autor se na základě rozhovorů a obsahu děl *Ars moriendi* rozhodl podrobněji zmínit právě o strachu a jeho vlivu procesu přijetí a popsat je společně s popřením v podkapitole o emocích. Zlost a deprese je potom autorem zařazena do podkapitoly o nesmíření, protože to je podle respondentů správné pojmenování těchto psychických stavů. Fázi akceptace autor reflektuje v kapitole o smíření, ale odráží se i v následujících kapitolách o způsobu života a ctnostech. S jednotlivými postoji umírajících, očima respondentů, se podrobněji seznámíme v následujících podkapitolách.

3.3.1. Emoce

Všichni pacienti, kteří nastupují do hospicové nebo nemocniční péče jsou vždy informováni o svém zdravotním stavu, avšak jejich reakce jsou různé. Mnozí svoji smrt přijímají a hodnotí ji tak, že „už je čas odejít“, nebo vnímají smrt jako „úlevu“, to nastává především u starší generace, i když i v jejím případě můžeme mluvit u některých o tzv. popření (viz níže).¹⁹⁶ Smíření se s nastalou situací není jednoduché¹⁹⁷ a někdy na něj vystačí zbývající čas konkrétního pacienta.¹⁹⁸ Ti, co teprve k přijetí své situace kráčí, se nejčastěji potýkají

¹⁹⁵ Srov KÜBLER-ROSS, *O smrti a umírání*, s. 51-133.

¹⁹⁶ Zdroj R.D.; H.J.

¹⁹⁷ „Určitě každý se s tím musí vyrovnat a nezáleží, jestli je, nebo není věřící. Je to opravdu velký mezník v tom životě, který je potřeba překonat a každý člověk se s tím musí srovnat, když to přijde ať chce, nebo ne... není to úplně jednoduchá věc pro ty lidi.“ Cit. B.J.

¹⁹⁸ „Asi záleží na tom, v jaké fázi sem přichází. Někteří přijdou smíření, jiní jsou zase naštvaní. Postupně zde prochází potom těmi fázemi k přijetí. Člověk se tu určitě s tím vyrovná, že prochází těmi fázemi. Někteří tu však jsou tak krátce, že to ani nestihnou.“ Š.M.

s prvotní fází, tzv. popřením. Častými emocemi u umírajících pacientů jsou lítost, vztek, smutek, beznaděj. Proti těmto negativním emocím je nejúčinnějším lékem rozhovor, jak dosvědčila většina respondentů.¹⁹⁹ Paní Š.A. vypověděla, že velmi dobrým prostředkem ke zvládnutí negativních emocí je rozhovor o obyčejných věcech: „Určíte, je to smutek, hodně beznaděj. Co mě se osvědčilo, je pro ně důležité bavit se o obyčejných věcech, já si s nimi sednu a bavíme se o tom, co mají rádi doma, že mají chalupu třeba, jaký to tam mají. To jsem vždy měla pocit, že jim to třeba vehnalo úsměv do tváře, oni se nechtějí bavit o tom, že umírají.“ Dalšími emocemi provázejícími umírání jsou ale i smíření a vyrovnanost.²⁰⁰ Důležitou roli hraje okolí pacienta, např. „vyrovnanost“ rodiny a její postoj k celé situaci.

3.3.1.1. Popření

Podle výpovědi pracovníků je mezi pacienty časté popření celé situace. Podle některých pracovníků²⁰¹ celý proces odpovídá fázím tak, jak je představila Elizabeth Kübler-Rossová.²⁰² Ta tvrdí o popření: „potřeba popírat nějakým způsobem realitu se čas od času objevuje u každého pacienta – a na počátku vážné nemoci častěji než na sklonku života. Tato potřeba s postupem času přichází a zase odchází a citlivý a vnímavý posluchač si je toho vědom a nebere pacientovi jeho způsob obrany třeba tím, že by ho upozorňoval na všechny rozpory v řeči.“²⁰³

U popření se jedná především o vytěsnění negativní zprávy ze svého vědomí.²⁰⁴ Podle B.A. je hlavním prostředkem k překonání této fáze komunikace a informovanost. O těchto aspektech se zmínilo také mnoho dalších respondentů, především z hospicových zařízení, kteří tímto

¹⁹⁹ Viz. Příloha č. 2. graf č.2. s. 83.

²⁰⁰ „Většinou lítost, vztek.“ Cit. B.K. „Když tam přijdu poprvé oni už jsou většinou vyrovnaní a dělají, že to všechno zvládnou. Často dělají hrdiny kvůli rodině, nechtějí ji zatěžovat“ Cit. Š.J. „Tak samozřejmě, když všechno probíhá tak, jak má, tak tam je potom to smíření. To je taková ta pozitivní emoce. Je tam nějaká moudrost, toho prožitku života. Pokud je tam někdy to štěstí, že jsem žil opravdu tak jak jsem chtěl, štěstí z toho, že jsem mohl umřít doma, nebo můžu umírat doma, ale samozřejmě je i spousta negativních“ Cit. K.V. „Přijde mi, že rodina je naštvaná častěji než pacient. Ten už je takový rezignovaný. Rodina je pak často naštvaná, když se stane nějaký zlom v tom stavu, většinou to je ze dne na den, tak začnou být naštvaní na nás a chtějí, abychom něco udělali, i když už byli smířeni, tak se to zas obrátí a chtějí, abychom zas něco dělali.“ Cit. R.D.

²⁰¹ Respondent D.P. se domnívá že teorie dr. Elisabeth Kübler-Rossová je již překonána. Podle něj není tak zcela jednoznačné předpovídat jaká fáze bude následovat. Fáze se stále střídají a mění, odpovídají spirálovému schématu.

²⁰² „Ty fáze jsou prostě různé, dá se to zařadit podle Rossové, podle těch pěti fází.“ Cit. Ž.P.

²⁰³ Cit. KÜBLER-ROSS, *O smrti a umírání*, s. 55.

²⁰⁴ Srov. tamtéž, s. 51-63. „No ty lidi to úplně popřou. Stává se, že jeden den lékař sdělí diagnózu, že už to nikam nevede atd. Druhý den tam přijdete a on řekne, že tam leží se žlučníkem...Řeknete to rodině, ta to přijme, jdou za pacientem, a ten se o tom odmítne bavit...I se mě stalo, že nedošlo k nějakému smíření ani ze strany rodiny...“ Cit. B.A.

tvrzením naráželi na, podle jejich názoru, špatnou komunikaci v nemocničních zařízeních.²⁰⁵ Např. i podle Ž.P. je důležitá informovanost, mimo ni však také záleží na vzájemném dialogu:

„Často je tam ta fáze popření. Když třeba prokazatelně víme, že je informován o své nemoci, tak říká, že o ničem neví. On to zcela popře, a to se zde třeba vyvíjí. Potom záleží, jestli on tu informaci chce slyšet, nebo nechce. Intervencí se ta úzkost dá zmírnit. Hlavní je dialog s tím člověkem, když mu v podstatě nastíníme, jak to asi bude probíhat a co my můžeme pro něho udělat v těch jednotlivých scénářích, hodně to pomůže tu úzkost zmírnit. Až teda do fáze přijetí.“

Ono popření je také dle Ž.P. spojováno s různými úzkostmi, obavami, které smrt přináší. Proti kterým pomáhá také to, jak se vyplňuje prognóza, která byla pacientovi představena.²⁰⁶ Délka procesu popření se pak, dle respondentů, liší od dnů po měsíc. Fáze popření je podle Š.A. výraznější u mladších lidí, spojené i s nechtím mluvit o své situaci.²⁰⁷

3.3.1.2. Strach

Obavy a úzkosti jsou velice příbuzné složky strachu, navíc emoce, které se projevují během fáze popření. Úzkost ze smrti je pak často chápána jako strach ze smrti. V čem spočívá tento strach? Na čem je založen? Je prokazatelný u každého umírajícího? Je složité říci, zda se strach projevuje u všech pacientů, každý z dotazovaných zastával v této otázce jinou pozici.²⁰⁸ Co však můžeme říci na základě rozhovorů s osobami pečujícími o umírající je jejich postřeh, že strach ze smrti svědčí o našem strachu z nicoty a pomíjivosti,²⁰⁹ o které nic nevíme.²¹⁰ Tato úzkost se tedy netýká jen bolesti, kterou smrt působí, je zřejmé, že tato úzkost by byla nepochopitelná, kdyby naše „fundamentální struktura bytí nebyla sama orientována na

²⁰⁵ Zdroj: Š.L.; K.V.; D.P.

²⁰⁶ „Opakovaně jsme mluvili o těch scénářích, a to ji vždy uklidnilo. Nakonec to tak i probíhalo. Ta úzkost klesá i s tím, jak je to koherentní s tím, co se doopravdy děje. To samozřejmě zvyšuje potom důvěru toho člověka k těm ošetřovatelům a doprovázejícím. To má velký vliv – ta důvěra. Ty priority toho přijetí je potřeba správně nastavit.... V těch prioritách, když je řešíme a podaří se nám to, tak získáváme důvěru a to tu úzkost sníží.“ Cit. Ž.P.

²⁰⁷ „Oni o tom hodně nechtějí mluvit, neotevírají ty témata, je tam popření...každý ten člověk, když se to dozví, tak umřít nechce a je to výraznější u mladších lidí to popření a to, že se nechtějí o tom bavit.“ Cit. Š.A.

²⁰⁸ Např. Ž.P. zastával pozici, že strach je přítomen u každého z pacientů. Naproti tomu R.D. vypověděla o tom, že se se strachem u pacientů nesešla.

²⁰⁹ „Je-li tento svět pomíjivý, a přitom k němu neexistuje žádná trvalá alternativa, pak je základním životním principem člověka strach. Je-li určující silou člověka strach, nemůže v něm vznikat nic pevného, nic opravdu velkorysého, nic v pravém slova smyslu otevřeného. Když je pak určující silou života celé společnosti strach, nelze v ní ustavit skutečnou demokracii a nemůže v ní ani existovat skutečná svoboda.“ Cit. LADISLAV HERVÁN, *Exotem na této zemi*, Praha: Portál, 2016, s.84.

²¹⁰ „Ti pacienti vyjadřují strach z toho, co je čeká, ten strach je jak u pacientů, tak i u těch příbuzných“ Cit. Ž.P.

přežití.“²¹¹ Tímto způsobem o strachu vypověděla i K.V.: „jsou tam nejrůznější obavy z toho, co bude, jsou to strachy a úzkosti celkově z toho, co bude, až tady nebudu, dostanu se třeba do pekla...opravdu namíchaný koktejl z emocí.“ Pro člověka je to největší nejistota související se smrtí. Ovšem v některých situacích byl podle respondentů zřetelnější strach u rodin, než u pacientů, a jindy tomu zase bylo naopak, pacient se bál odchodu kvůli rodině. Tento typ strachu dává respondentka R.D. do souvislosti s opouštěním tohoto světa.²¹² Každý člověk má zkušenost s tím, že někdy musel někoho nebo něco opustit. Toto opouštění často vzbuzuje velmi silný strach.²¹³

Strach má vliv na celý proces umírání, souvisí totiž se smířením, které přichází při překonání strachu. Smíření bylo, dle respondentů, často konfrontováno s „dobrou“, nebo též „šťastnou smrtí“ v případě nesmíření, ale pochopitelně jde o zkratku, protože je nutné brát v potaz i další aspekty. Přesto je, dle respondentů, potřeba počítat a působit u umírajících s faktorem strachu. Velmi dobře s ním jde pracovat na úrovni duchovní a psychologické péče.²¹⁴ Právě skrze tuto péči se dá pacientům pomoci a řešit s nimi na př. jejich existenciální otázky.

3.3.2. Nesmíření²¹⁵

U pacientů, kteří nepřeklenou fázi popření a fáze následující směrem ke smíření, ale naopak u nich přetrvává, alespoň dle respondentů, strach v podobě různých úzkostí, je výsledkem takového procesu stav, který lze označit jako nesmíření. Podle respondentů se toto nesmíření více projevuje u mladších generací.²¹⁶ Pacientův postoj je mezi mladšími umírajícími často založen také na pocitu nenaplnění života, „myslím, že mají pocit, že ten čas

²¹¹ Srov. LANDSBERG, *Zkušenost smrti*, s. 136-137.

²¹² „Myslím si, že větší strach má ta rodina z toho, jaký bude život bez toho člověka. Ale u toho umírajícího – já – jsem u nich strach ještě neviděla, že by byli vyděšení... nebo necítila jsem nikdy úzkost ve formě strachu ze smrti“ Cit. R.D. „Z čeho prameni to naštvání u té rodiny? Prameni ze strachu z té ztráty, nechtějí ho pustit, chtějí ho mít stále u sebe. Je to až takové sobecké. Ten člověk sám řekne, už mě nechte odejít a oni jsou proti tomu“ Cit. R.D. V jiné části rozhovoru pak respondentka hovořila o případu, kdy naopak pacient nechtěl odcházet od svých blízkých.

²¹³ Srov. KLÁRA MACHŮ, *Postoje ke smrti*, Olomouc: Universita Palackého v Olomouci, 2012, s 8.

²¹⁴ „Ta úzkost a strach ze smrti má určitě všechny složky, jak tu somatickou, tak psychologickou, tak jsme třeba i nahněvaní na pána Boha, což je ta duchovní složka...Duchovní péče je zde podle potřeb pacienta, nejsou to jen svátosti jsou to i existenciální otázky, jako je třeba strach ze smrti a z čehokoliv jiného, o rodinné příslušníky.“ Ž.P.

²¹⁵ Následující terminologii autor zvolil vzhledem k tomu, že se v rozhovorech mezi respondenty nejvíce setkával s tématem smíření, které přispívá k „dobrému odchodu“ ze světa. Vzhledem k tomu následující kapitoly ve svých názvech reflektují nesmíření, jakožto protiklad k „dobrému odchodu“.

²¹⁶ Viz. Příloha č. 2 graf č. 3. s. 83.

nebyl naplněný, mají malé děti a neuvidí je dorůstat, jak se žení nebo mají vnoučata. Tak se s tím těžko smírují.“²¹⁷

Podle B.A. nesmíření blízce souvisí s tím, jak moc byli lidé za života vázáni na materiální věci, hůře se jim kvůli vazbě na materiálno odchází ze světa, protože nechtějí opouštět materiální přítomnost. Do protikladu staví lidi věřící, kteří přijímají svoji smrt doslova jako „vysvobození“.²¹⁸

Nesmíření je také pokládáno z hlediska pečujících za jeden z důvodů horšího umírání, s nadsázkou se jedná o důvod „špatné smrti“. Lidem, kteří mají pocit nenaplnění nebo naštvání. např. na „komunisty, kteří jim zničili život, se odchází mnohem hůř.“ K tomu, aby umírání v těchto případech bylo „dobré“, je nutné podle respondentů, aby pacient projevil dobrotivost a odpuštění.²¹⁹

S nesmířením se však respondenti setkali i v rodinách, které se např. starají o své blízké, a i zde tento postoj může působit při umírání negativně: „je-li tam něco, co není zpracované, a i ta rodina se bojí toho umírání a není s tím smířena, tak podle toho ta smrt někdy vypadá...“ K nesmíření přispívá i pacientova vázanost na rodinu: „určitě mu to není jedno, jak se ta rodina cítí. Pak vznikají příznaky zvracení, neklid, velké bolesti... Nejtěžší je to u mladých onkologických pacientů, tam většinou nejsou smířeni ti pacienti, ani rodina. Často filozofují o tam, proč zrovna já. Často neodchází smířeni. U těch mladých opravdu ta smrt většinou nebyla dobrá.“²²⁰

3.3.2.1. Smrt v nesmíření

Pro smrt, která neproběhla ve smířlivém duchu, bude používán termín Smrt v nesmíření. Opakovaně se autor setkával u respondentů s popisem takového umírání. Poměrně často bylo dáváno do souvislosti s úzkostmi: „Myslím si, že se umírá špatně, když má člověk úzkost. Také je důležité, aby ta rodina kolem byla v duševní a fyzické pohodě, aby to proběhlo v klidu... Většinou ta úzkost pochází z toho, že je pohádán s rodinou a nemá vyřešené věci a nechce odejít, nebo také z toho, že na něj lidé budou vzpomínat ve zlém.“²²¹

²¹⁷ Cit. Š.A.

²¹⁸ „Člověk, pokud má zaměřeny hodnoty na materiální věci, tak nebude chtít umřít, zatímco člověk, který je vychovaný ve víře, tak bere smrt jako vysvobození do ráje, takže ti lidi jakoby vytají tu smrt. To je jiná sorta lidí ti to mají takhle vyřešený, je to tam jednodušší. Ale člověk, co lpí na materiální stránce, tak jim se nechce umírat tohle opouštět. Tak tam jsou potom nesmířeni.“ Cit. B.A.

²¹⁹ Cit. D.P.

²²⁰ Cit B.K.

²²¹ Cit. D.R.

Jako další příčina bylo respondenty často uváděno nesmíření, a to i v oblasti duchovní. B.K. např. uvedla, že s nesmířenými pacienty není tak jednoduché hovořit, jelikož nepřijímají samotný personál. Komunikace je s těmito lidmi proto velmi náročná. Otevření otázek konečnosti jsou pro umírajícího dobré, ovšem jsou často negativně přijímány ze strany rodiny, ta to podle jejích slov ocení později. Část pacientů podle jejích zkušeností tvrdí:

„že nic není po smrti, to už nám (*pečujícími*) je jasné, jak to bude vypadat to umírání.“
„A to je, jak prosím?“ „Odejde v naštvání, spadne někde na záchodě, není u toho rodina, nebo je neklidný v bolestech a musíme připichovat morfin. Není to takové to plynulé, že se na to postupně pacient připravuje, je klidný, usíná, je spavější, nezvrací, postupně pak nejí, nepije a v klidu odejde. Samozřejmě ta rodina je u něj.“

Podobné zkušenosti měla i Š.J., která popsala konkrétní příklad, kdy se nesetkala s „dobrým úmrtím“.²²² „Špatná smrt“ je dle respondentů často doprovázena bolestmi a nepříjemnými situacemi při odcházení té konkrétní osoby.

Další častou příčinou nesmířeného umírání bylo, že při bilancování nad prožitým životem zůstávalo něco nedořešené, něco, co umírajícímu takzvaně „vyčítá jeho svědomí“. Za takových okolností je pro dotyčného mnohem náročnější odcházet, jak o tom vypověděl např. D.P.:

„Ono, pokud někdo měl firmu na rychlý půjčky, tak asi bude odcházet s výčitkami svědomí, když někomu ublížil a okrad ho, tak to není lehký. Můžeme vyjít k tomu, aby ten člověk na smrtelný posteli minimálně odpustil sám sobě. Protože to směřuje k té dobré smrti. Spousta toho utrpení je v neakceptování té situace, toho, co se stalo.“

Odpuštění je tedy podle respondentů prostředkem jednak k přijetí samotného faktu umírání, viz výše, jednak celkově k smírnému a dobrému odchodu. Křesťanství v této souvislosti velmi jasně zdůrazňuje potřebu odpuštění, které je rovněž jedním z jeho pilířů. Dle výpovědí respondentů se zdá, že i dnes zůstává křesťanské poselství stále aktuální. Je důležité zdůraznit, že nesmířenou smrt především reflektovali pracovníci hospicové péče, žádný z lékařů (ať se jednalo o lékaře v hospicovém zařízení, nebo lékaře v nemocnicích), nereflektoval stav „nesmíření“ v souvislosti se smrtí. Autor se domnívá, že je to způsobeno profilem, který si

²²² „Zažila jsem i škaradé smrti, hlavně na onkologii. Měla jsem pána, který Boha nepřijal, že Bůh něco takového dopustil. Byl mladý, prožil život krušně, hříšně bychom řekli... Za žádnou cenu nechtěl slyšet o dobrech, že měl manželku, která ho má ráda, vůbec to nechtěl vidět. Umíral velmi těžko, dlouze, nereagoval na opiáty, měl i opiáty do míchy, ale mu to nezabíralo. Když umřel, tak to vůbec nebylo hezký.“ Cit. Š.J.

sebou přináší lékaři z lékařských fakult. V rámci studia na lékařských fakultách jsou studenti vedeni k tomu, aby přistupovali k pacientům/klientům výhradně z lékařsky exaktních pozic, v nichž zpravidla není mnoho prostoru pro etické, duchovní apod. přesahy.

3.3.3. Víra a přijetí příchodu smrti

Jak jsme mohli sledovat v předchozím textu, u výpovědi B.A.. Při umírání hraje důležitou roli víra, víra v to, že smrtí život nekončí, o čemž svědčí mj. výše uvedená výpověď B.A.. Podle respondentů víra často přispívá k pozitivním emocím²²³, ale ve fázích popření a zlosti přichází také negace víry, zlost na Boha atd. Respondentka K.V. podotýká, že kdo má silnou víru, ten ji nikdy neztratí:

„Na začátku to člověk nevnímá, pak se zlobí, vzteká, proč zrovna já, proč? Po celý život jsem věřil, a teď mě pán Bůh opustil. Je to přirozené, přirozené že se zlobí.“ „*Myslíte, že to nemůže poškodit třeba tu víru až tak, že přestanou věřit?*“ „Já si myslím, že pokud je člověk silný ve víře, tak najde důvod, najdete opět tu víru, že Pán Bůh nás miluje všechny stejně a že nás neopouští.“

Celkem logicky v této souvislosti vyvstává otázka, jak umírají nevěřící. Někteří z respondentů, jmenovitě D.P. a Š.J., prohlásili, že nevěřící - podle jejich názoru - jako takový neexistuje a že každý člověk v závěru života má potřeby duchovního „ukotvení“, je to především potřebným důvodem po smysluplnosti prožitého života: „Ke konci si řeknou, že to nemohlo být jen tak, že toto všechno žili, toto všechno vytrpěli a teď umřou, zbude jedno dvě děti, dům a ve finále vidí, že to je hodně málo.“²²⁴ Mnohdy se také stává, že jsou to právě nevěřící, kteří využívají hojněji duchovní péče. Podle názoru autora a D.P. je to způsobeno tím, že věřící mají během života své duchovní, s nimiž se setkávají, a s otázkou smrti se vyrovnávají již během života.

„Ti lidé jsou opuštěni v tom závěru života, nevědí, co si s tím počít. Oni vidí, že by potřebovali kněze, nevědí ale, jak to nazvat, a je tam pro ně taková díra, která chybí. Rozhodně bych neřekl, že jsou naši pacienti ateisti. My máme duchovního a ten většinou chodí k lidem, co nemají žádné vyznání nebo nemají žádnou náboženskou tradici... Ti lidi, co nemají tradici, tak se stane, že nakonec konvertují na smrtelný

²²³ „Všeobecně si myslím, i v životě – ne jenom – když se teda jedná o smrt, že lidé věřící, ať už v pána Boha, nebo nějakou instanci, nějakou energii, tak tito lidé jsou v uvozovkách zastřešení touto spásnou rukou toho pána Boha, odevzdají se mu a nemají takové velké pochybnosti, utrpení, jsou v takovém větším klidu.“ Cit. K.V.

²²⁴ Cit. Š.J.

posteli, a je to důležitý potom pro ty pečující, že tam jsou společně, je to něco, co pomáhá.“²²⁵

Podle paní Š.J. ti, co víru odmítají po celou dobu, jsou právě lidmi, kteří nepřijali svou blízkost se smrtí. Mezník i v těchto případech podle respondentů přichází v momentu, když už vědí, že jiná cesta není, podle Š.J. je to okamžik, kdy každý „přijme Boha“:

„Setkala jste se s někým, kdo říkal, že po smrti vůbec nic není?“ „Ano, ale jsou to ti, co si nepřiznali smrt, ti jsou schopni odsuzovat víru a říkají, že tím to končí a nevidí důvod, že by něco mělo být... Ti, co však ví, že umírají, tak na konci Boha přijmou, že totiž to, co prožívají, musel někdo dopustit.“²²⁶

Na základě výpovědí respondentů lze tedy konstatovat, že víra má velmi pozitivní vliv²²⁷ na přijetí vlastní konečnosti a odpovídá tak i tvrzení mnoha autorů, že náboženská vykořeněnost vede ke strachu ze smrti.²²⁸ Víra totiž má probouzet naději. Přesto není možné lehce generalizovat, protože i mnozí nevěřící umírají vyrovnaní. Podle Š.M., která pracuje v kamenném církevním hospici, k tomu přispívá životní vyrovnanost: „Když je člověk smířený se sebou, tak má takovou vnitřní sílu. A to nemusí být věřící.“ V této souvislosti je dobré zmínit již jednou citovaného D.P., který v rámci odpuštění uvedl, že „je důležité, aby člověk odpustil sám sobě“, to totiž vede ke smíření, a tak, můžeme říci, i k vnitřní vyrovnanosti.

3.3.4. Smíření

Smíření je stav, na kterém je nutno podle respondentů s pacienty pracovat. Již v předchozí kapitole zabývající se nesmířenou smrtí, je smíření dáváno do souvislosti s „dobrým“ umíráním. Podle Dr. Rossové spadá smíření do fáze akceptace přicházející smrti.²²⁹ Ve většině zařízení uváděli respondenti, že k nim přicházejí pacienti již ve stavu smíření.²³⁰ jen menší procento pacientů přichází nesmířeno. Pouze v případě respondentky

²²⁵ Cit D.P.

²²⁶ Cit. Š.J.

²²⁷ „Má víra vliv na umírání? Určitě, ono to jde i vidět, když se lidé třeba umí modlit, jsou smířeni, tak jsou kolikrát nám pro obveselení nebo dodání síly.“ Cit. Š.M.

²²⁸ Viz. Úvod.

²²⁹ Srov. KÜBLER-ROSS, *O smrti a umírání*, s. 127-138.

²³⁰ „Ta léčba probíhá už léta, první chemo a pak až ta terminální fáze. Většinou jim to řekli už mnoho měsíců zpět, tak mají hodně času přemýšlet, takže už jsou i smířeni. Většinou jsem se ani nesetkala s těmi otázkami jako, co bude po smrti, většinou to ty lidi nezajímá. Většinou jsou klidní, možná o tom v hlavě přemýšlí, ale nikdy se mě na to nikdo neptal.“ Cit R.D.

B.A., se autor setkal s tvrzením, že se setkává především s nesmířenými pacienty.²³¹ V této souvislosti je zajímavý postřeh koordinátorky paliativní péče Š.A., která se domnívá, že příčinou může být u těchto pacientů to, že v České republice začíná paliativní péče až v závěrečné části života, což je podle Š.A. velmi špatně.²³²

Aby člověk dospěl do stavu smíření, musí se nejprve vyrovnat se svými úzkostmi a krizemi,²³³ i zde hraje důležitou roli slovo. Podle pracovníků je vhodné s lidmi probrat jejich úzkosti, ale i očekávání. „Hodně pracujeme s umírajícími na smíření, bavíme se o strachu, úzkosti, nějakým smutku, který je s tím spojen. Nebo mají nějaké očekávání... Chceme, aby lidé mohli odcházet dobře a důstojně, a když bych se toho držel, tak dobrá smrt znamená, že tam byl dobrý život.“²³⁴ Je tedy nesmírně důležité, aby pečující měli na umírajícího dostatek času, který mu mohou věnovat k rozhovorům,²³⁵ což je v některých nemocničních zařízeních nemožné. Proto se autor domnívá, že je pro umírajícího vhodnější domácí péče.

Pro dospění do fáze smíření u pacientů i rodiny je klíčová informovanost o stavu pacienta, to se podle některých hospicových pracovníků v nemocnicích neděje.²³⁶ Smíření se smrtí podle respondentů podstatně souvisí také s životní plností, jak již bylo naznačeno i ve spojení s přijetím své konečnosti. „Hodně to souvisí s tím, jak ten život naplnili. Hodně vyjadřují to, jak říkají, já už jsem si svoje odžil, vyjadřují plnost svého života, že plně a dobře při tom bilancování zhodnotili ten život, tak to přispívá k tomu smíření. Dále také to, jak vyjadřují, že mají rodinu v pořádku.“²³⁷ Rodina je pro umírající pochopitelně velkým tématem, při rozhovorech respondenti zmiňovali důležitost nejen osobního vztahu, ale zdůrazňovali důležitost vztahu celé rodiny k umírání. Respondenti shodně uváděli, že rodina může působit jako pozitivní, ale i jako negativní faktor v procesu přijetí. Negativně především tehdy, když nechtějí zpravovat své umírající o zdravotních problémech a nechtějí jim dopřát klid, kterého

²³¹ Podle autora to souvisí s její pozicí na jednotce intenzivní péče. „Velmi málo se mi stává, že ti pacienti jsou informovaní a smíření a řeknou, jo já jsem si prožil hezky život, už je mi tolik a tolik, vím, že umřu a jsem smířený. To se mi stává velmi málo, spíš jsou ty negativní (reakce), co jsem komu udělal.“ Cit. B.A.

²³² „Paliativa u nás začíná, až když ti lidé umírají, to je špatně“ Cit. Š.A.

²³³ „Je důležité, aby pacient byl informovaný a aby měl čas projít si těmi fázemi té krize, aby došel ke smíření. Pokud se to podaří, tak je to práce obohacující...pocit toho, že jsem mohla přispět tomu člověku o všem přemýšlet, přispět k tomu, že k tomu smíření si dojde.“ Cit. K.V.

²³⁴ Cit. D.P.

²³⁵ „Lidi v první fázi určitě vnímají (smrt) negativně, říkají si, proč se to stalo, vnímají to jako trest. Ale většinou zjišťuju a stojí to hodně času, když se s těmi lidmi mluví, tak se rozhovoří a oni, jak se rozhovoří, tak najdou tu fázi toho smíření, a to i ze strany rodiny. Ta vám má někdy za zlé, že s ním o tom hovoříte“ Cit. H.J.

²³⁶ „Tam je otázka, když dojedete do té rodiny, jestli se o té nemoci mluvilo, jestli jsou smíření. Ta informovanost (o nemoci) tam často chybí. Já tam někdy dojedu a dívím se, jak ti lidé ani nejsou dobře informovaní. Informovanost z nemocnice není dobrá.“ Cit. Š.L.

²³⁷ Cit. Ž.P.

se již často umírající dožadují. V některých případech pacienti naopak uzurpovali své rodiny, rovněž v těchto případech nedocházelo ke smíření.²³⁸ Přestože bylo téma rodiny a jejího vlivu na proces umírání poměrně zdůrazňováno a obsáhle popisováno ze strany respondentů, autor se této problematice nebude obsáhleji věnovat, protože neodpovídá zaměření této práce.

3.3.4.1. Šťastná smrt

Zásadní otázkou této práce je, zda existuje něco, co by se dalo nazvat „dobrou“ smrtí, a jak, v jakých podmínkách se vyskytuje v soudobém světě. Podle výpovědí respondentů pracujících s umírajícími je možné jednoznačně konstatovat, že „dobrá“ smrt existuje, jako opak již výše opsané nesmířené smrti. Dokonce se na základě zkušeností respondentů dá předpokládat, že je jevem velmi rozšířeným napříč celou společností.

Respondent *D.P.* uvedl, že dobrá smrt souvisí se smířením umírajícího se svým stavem a s neodvratným odchodem. Důležitým faktorem byla z jeho pohledu i kvalita života, kterou člověk prožil, a i to, zda prožitý život hodnotil pozitivně.²³⁹ Důležitost smíření zdůrazňoval i respondent *Ž.P.*, nehovořil přímo o šťastném umírání či šťastné smrti, protože není možné objektivně vyjádřit, co je štěstí, ale užil právě pojmu smíření, při kterém zaleží na stupni přijetí.²⁴⁰ I respondentka *B.K.* viděla základ „dobré“ smrti ve smíření.²⁴¹

Dalšími faktory důležitými pro smířené odcházení označovali respondenti dobře zvládnutý léčebný proces a také přítomnost rodiny.²⁴² Pro celý proces smířené umírání je nutné, aby vše bylo zvládnuto v klidu, jak to hezky okomentovala *R.D.*:

²³⁸ „Nejtěžší je to u mladých onkologických pacientů, tam většinou nejsou smíření ti pacienti ani rodina. Často filozofuji o tom, proč zrovna já. Ti často neodchází smíření. U těch mladých opravdu ta smrt většinou nebyla dobrá, buď se dusili na konci, nebo spadl, nebo jednoho jsme přeložili, protože uzurpoval tu rodinu a ta už se nechtěla starat.“ Cit. *B.K.*

²³⁹ „Určíte, pokud tam bylo to smíření, což je v tom pojetí dobrá smrt...Když jste se ptal, zda umírali šťastni, tak to bylo tehdy, když tam byl ten čas reflektovat a uzavřít to, co bylo v tom životě dobrý...Zažil jsem mnohokrát kdy řekli, měl jsem dobrý život, doktoři mi dávali měsíc, a já jsem tady byl rok, stihl jsem si promluvit s těmi, s kterými jsem potřeboval, stihl jsem si vypořádat svoje věci. Tak to je dobrá smrt z mého hlediska.“ Cit. *D.P.*

²⁴⁰ „Že by někdo byl šťastný z umírání samotného, to asi ne. Lidé to vždy berou jako takovou smutnou věc v tom, že ten život končí. Někdy to přijmou, ten stupeň je různý. Může být maximální, ale že by byli šťastní, to se nedá říct, spíš byli smířeni, ale šťastní jsou až po smrti. U některých zcela jednoznačně“ Cit. *Ž.P.*

²⁴¹ „Poznáte to ve výrazu obličejů, i v LDN najdete lidi, co zemřou smířené. I v tom, jak se ta rodina semkla.“ Cit. *B.K.*

²⁴² „Když se to umírání udělá dobře, i medikamentózně, že je dobře analgeticky zvládnutý, tak vůbec to umírání není špatné. Když jste v kruhu rodiny a tak, tak to nebývá tak dramatické. Je zvláštní, ale ti lidé často umírají dobře“ Cit. *Š.L.* „Ano často, když dojde k usmíření, odpuštění, k tomu všemu urovnání, tak opravdu je to tak, že ten umírající umře a pak je to taková odměna, i pro tu rodinu, že říkám podívejte, jak vypadá hezky. Úplně se tak rozzáří, má úsměv na rtech. Jde vidět, že vše polevilo“ Cit. *Š.J.*

„Kdy je všechno klidné, tak smutek tam je vždy, ale nemyslím si, že je to špatná emoce, může být i hezká. Když je to hezký smutek, pláče se, ale je to fakt i krásný. Když tomu nemocnému se uleví, řekne ještě pár slov a on usne, dodýchá, je to smutný, ale jak už přechází na druhý břeh, cítím tam hrozný klid, a jak cítí tu lásku (*rodiny*) kolem sebe, tak mu musí být hezky... jeví se mi to, že to musí být šťastná smrt.“

Podle respondentů je možné identifikovat jakýsi stav, moment, který je možno označit jako „šťastnou“ či „dobrou“ smrt. Tento stav je však podmíněn zejména samotným pacientem, a to především v tom, jak se on postaví k situacím celého svého života. Zda druhým odpustí a smíří se s nimi, dá tzv. „věci do pořádku“ ve své rodině, stejně jako sám v sobě. Tento faktor pozorovali respondenti jako zcela klíčový po celou dobu umírání.

3.4. Vliv prožitého života

Z rozhovorů vyplynulo, že jistý vliv na průběh odchodu z tohoto světa má také prožitý život, do kterého pochopitelně můžeme zařadit také ctnosti. Podle respondentů pacienti, kteří hodnotili svůj život pozitivněji, byli smířenější a častěji u nich docházelo k tzv. „šťastné smrti.“

Všichni z dotazovaných napříč jednotlivými pracovišti potvrdili, že umírající mají potřebu hodnotit svůj život, obsáhleji o tom vypověděli pracovníci hospicové péče, podle autora je to způsobeno osobnějším vztahem mezi pacientem a pečujícím. Názory respondentů se ovšem lišili v tom, zda toto téma mají a chtějí otvírat sami, či nikoliv. Paní K.V. na rozdíl od ostatních respondentů vypověděla, že o tom sami od sebe nemluví, že k hodnocení života přichází až na základě rozhovorů. Ovšem stejně jako ostatní respondenti uvedla, že když člověk nežil morálně dobrý život, tak se potýká s častějšími a déletrvajícimi obavami ze smrti.²⁴³ Podle K.V. je pro dobrou smrt zásadní, aby umírající „člověk žil tak, aby se opravdu za sebe nestyděl, a to je z toho titulu, aby se nebál umřít.“²⁴⁴

Rovněž další respondenti se vyjádřili podobně, tedy přirovnali „dobrý život“ k „dobré smrti.“²⁴⁵ Dobrý život podle nich spočívá v dobrých vztazích, jak rodinných, tak osobních a také v tom, jak měli život „daný do pořádku“. Významnou roli podle respondentů rovněž hraje

²⁴³ „Nechtějí, nebo sami o sobě to neotvírají, ale když se potom ptáte, jestli je něco, co by třeba chtěli změnit, jestli ten život, co prožili byl pěkný, tak většina, téměř všichni, vám řeknou, že byli spokojení, že by nic neměnili, až třeba na nějaké drobnosti, protože bez chyb by se nepoučili...Určitě, když si budete říkat, že jste lotr a lump, a že jste něco ukrad, nebo se nestaral o děti, tak je to taková ta obava z toho, že po vás zůstane taková špatná vzpomínka.“ Cit. K.V.

²⁴⁴ Cit. K.V.

²⁴⁵ „Určitě, když žije dobře, tak je smířenější.“ Cit. Š.L. „Jaký je život, taková je smrt.“ Cit. B.K. „Takový lidi umírají vždy smíření (ti co žijí morálně dobrý život).“ Cit. Š.A. „Takže dobrý život určitě pomáhá, možná dobrý život rovná se dobrá smrt.“ Cit. Š.M. „Dobrá smrt znamená, že tam byl dobrý život.“ Cit. P.D.

těž odpuštění, ale také jestli byl život umírajících naplněný.²⁴⁶ Pacienti v terminálním stádiu mají podle respondentů také potřebu napravit to, co v životě např. ignorovali, nebo vztahy které nebyly dobré.²⁴⁷ Podle slečny R.D. je to důležité pro klidný odchod pacienta.

„Je hodně důležitý (*hodnotit život*), když si člověk něco vyčítá, tak to třeba dokáže zavčas napravit. To třeba ani ta rodina nechce, abychom jim zavčas řekli, že umírají. Když to člověk ví, tak může leccos vyřídit, vyřešit staré křivdy, napravit je, a když se toto neudělá, tak mi přijde, že to umírání je dlouhý. Člověk prostě nechce odejít. Přijde mi, že se hůře odchází lidem, co nemají dořešené věci.“

Možnost nápravy starých křivd je podle Š.J., která je silně spirituálně zaměřenou pracovnící charity, doslova „darem“ pro umírajícího, kdy během své nemoci může napravit ty podstatné věci. Právě tento „dar“ nemají ti, co umírají náhle:

„Ano je to velký dar, který musí ti umírající poznat, že ho mají. Ten, co umírá náhle, rychle, tak ten dar nemá. To je ten čas milosti, který potřebují využít... Rodina ho může podržet, ale i když ten život neprožil dobře, díky té nemoci ho může napravit. Je to výhoda každého člověka, žít život správně a plnohodnotně. Když to nemá, tak právě Bůh seslal tu nemoc, aby si to v té smrti uvědomil, poprosil za odpuštění, urovnal, co musí, a může jít.“

Zároveň se podle respondentů člověk v posledních momentech značně proměňuje a dokáže třeba i vypovědět od srdce, co pro něj druhý znamenal, jak uvedla paní B.K.²⁴⁸

²⁴⁶ „Myslím, že to je jako Vánoce, člověk nějak žije a zjistí, jestli je sám, nebo je zarmoucen, nebo se těší s rodinou a prožívá to v plnosti...Určitě je potřeba dát si život do pořádku. Paradoxně, těžké nemoci přispívají k tomu, že si lidé dají život do pořádku...My se tady snažíme dopomoci, někdy se to projevuje i tím, že ten člověk nemůže umřít. To jim pak pomáháme nalézt to, co potřebují stihnout. Vidět člověka, odpustit mu, jít ke zpovědi, jít ke svátostem. Takže to je hodně o rodinných vztazích.“ Cit. Š.M. „Hodně to souvisí s tím, jak ten život naplnili...Hodně vyjadřuje to, jak říkají, já už jsem si svoje odžil, vyjadřují plnost svého života.“ Cit. K.V.

²⁴⁷ „Lidé v terminálním stádiu nejvíce litují promrhaného času, kdy nebyli s rodinou a špatných vztahů. A lidé, co umírají opravdu řeší vztahy s manželem, s rodinami. Opravdu řeší vztahy, ne majetek a peníze, ale milovaný. Myslím si, že je pro ně nejdůležitější, aby tam s nimi ta rodina byla, měla kontakt a měli čas si popovídat, rozloučit a odpustit, to je pro ně hrozně důležitý to odpuštění. Takže myslím, že rodina je velmi důležitá pro umírající.“ Cit. B.A.

²⁴⁸ „Jaký je život, taková je smrt. Lidé jej hodnotí. Jeden pacient říkal manželce dva dny před smrtí, že byla dobrou ženou. Když umírají tak dokážou říct manželce, že ji mají rádi. Máme případ kdy z pacienta, který byl nepokorný, vzteklý, našťvaný, se stal pokorný přijímající člověk, jako byste přišli k jinému člověku...Oni to ke konci řeší, jsou si vědomi, že to není dobře, ty morální hodnoty někde máte nastaveny a teď cítíte, že to nebylo úplně dobré...Určitě ovlivňuje i manželství, podle toho poznáte i to jaká ta smrt bude. Když celý život byly v lásce, tak to je radost do té rodiny jezdit, když tam narazíte na otvírání nějaké bolesti, třeba že manželství nefungovalo, a teď má fungovat na nějaké péči...tak to je většinou těžký.“ Cit. B.K.

Důležitost rodiny při „životním bilancování“, ale i v její přítomnosti během umírání zdůrazňovali v podstatě všichni respondenti. Skutečnost umírání v blízkosti rodiny v České republice není, zcela v souladu s očekávanými stereotypy, optimální. V hospicové péči je obecně zajištěná přítomnost rodiny. Horší poměry nastávají v nemocnicích, především kvůli personálním, prostorovým a dalším kapacitám, nastavení péče, ale i třeba v samotné dispozici budov. Všechny nemocnice, které autor během výzkumu navštívil, ovšem disponují možností domluvit si návštěvu v jakýkoliv zvolený čas, tedy v zásadě je umožněna přítomnost rodiny v posledních momentech umírajícího. Některé nemocnice se dokonce snažily i vybudovat místnost pro rodiny. Např. Š.J. označila životní bilancování v rodinném kruhu za důležité, ale v podmínkách tamní nemocnice za nemožné.²⁴⁹

Lidé pečující o umírající jednoznačně identifikují korelaci mezi prožitým životem a umíráním. V tomto směru se potvrzuje aktuálnost poselství novověkých *Ars moriendi* – „dobrý život“ rovná se „dobrá smrt“.

3.4.1. Ctnost a dobrá smrt

K životu a ke kvalitě jeho prožití jednoznačně patří neřesti a ctnosti. Pro naše potřeby se budeme věnovat ctnostem, neřesti naopak pomineme.

Při zpracovávání tématu ctností u umírajících prostřednictvím rozhovorů s osobami pečujícími o umírající narážel autor na poměrně zásadní problémy značně ztěžující výzkum. Předně je nutné uvést značnou variabilitu povědomí chápání terminologie, významu atp. zkoumaných ctností. Během rozhovorů se autor pokoušel zaměřit především na ctnosti teologické a kardinální, které jsou prezentovány v jednotlivých zkoumaných dílech *Ars moriendi*. Nicméně někteří z dotazovaných vyjmenovali jiné ctnosti, jež jsou podle jejich názoru rovněž minimálně stejně důležité. Před explicitním výčtem jednotlivých ctností byli respondenti dotázáni, zda mají ctnosti pro umírajícího vůbec nějaký význam. Názory jednotlivých respondentů se v této oblasti výrazně více lišily oproti předcházejícím probíraným tématům. Důvodů bude zajisté několik, kromě světonázorového ukotvení, osobnostního profilu

²⁴⁹ „Ano oni chtějí o tom mluvit (o svém životě). Pokud jsou schopni mluvit o tom co hezkého zažili, prožili, mluví o tom, v jakém poměru ta jejich rodina je, kdo se k nim chova hezky kdo se nechová vůbec, kdo je navštívil, s kým mají hezké vztahy. My tu máme zavedenou metodu životní biografie, tam hlavní úlohu hrají nižší a střední zdravotní personál, který se o pacientovi dozvídá informace z mladí, dospívání, z průběhu celého života a dává dohromady celý obraz života.“ Cit. V.M. „No, když jsem je viděla hodnotit, tak je to spíš v tom hospici, tam je mnohem větší prostor k tomu a tam to o tom je. Tady na to není prostor ze strany personálu, a rodiny to nedělají. Na počet lůžek máme málo personálu, a je to špatně. Ale je přirozené jej hodnotit... Takový lidi umírají vždy smířeni, pěkně smířeni a většinou v kruhu té rodiny, a to co tu čtete, to je bohužel dnes menšina. Ale ovlivňuje to smrt. Tam je právě i cesta toho hovoření o té smrti“ Cit. Š.J.

budou jistě hrát značnou roli i instituce, ve které dotyčný pracuje, jeho pracovní zařazení atd. Autor se necítí být dostatečně erudován, aby přesně identifikoval a popsal jednotlivé rozdíly, které navíc nejsou ani hlavním tématem této práce.

Většina respondentů považovala pozitivní životní vlastnosti, užívané a chápané z jejich strany v podstatě jako synonymum ctností, za velmi důležitý faktor přispívající u umírajících ke smířené smrti, protože právě pozitivní životní vlastnosti přispívaly ke smířenému odchodu ze života. Mezi jinými se takto vyjádřila např. B.A., podle níž mohou být ctnosti obecně nápomocné a prospěšné:

„*Myslíte, že pozitivní lidské hodnoty ovlivňují průběh smrti?*“ „Určitě, já si myslím, že ta osobnost toho člověka, vzdělanost, všeobecný rozhled i postavení člověka, např. jakou pozici zastával, nebo jestli byl dělník, jednoznačně ta inteligence pochopit tu diagnózu je tím ovlivněna. Samozřejmě i hodnoty člověka. Pokud má zaměřeny hodnoty na materiální věci, tak nebude chtít umřít... Člověk, co lpí na materiální stránce, tak jim se nechce umírat, tohle opouštět. Nejsou smíření... Určitě nějaké ctnosti můžou pomoci tomu, jak to člověk přijme.“²⁵⁰

Ctnosti jako „pomocnou ruku“ pro dobré prožití života vnímal i respondent Ž.P., který spatřuje ve ctnostech možnost hodnotně prožít svůj život jako „prostředek k hodnotám,“ ale na tuto rovinu staví pouze ctnosti kardinální. Svůj postoj vyjádřil následovně:

„Samozřejmě ty ctnosti pomáhají k tomu, aby hodnotně prožil svůj život. Když se člověku daří naplnit ty hodnoty, které má, tak to v tom (*životním*) bilancování pomůže. Prostě bez těch ctností se ty hodnoty nedají dosáhnout. Viděl bych je jako prostředek k hodnotám. Bez božských ctností, to jsou totiž hodnoty sami o sobě, ty kardinální jsou prostředek k nim.“²⁵¹

Podle D.P., jsou ctnosti něčím, co v dnešní péči o umírající doslova „chybí.“ Podle jeho názoru je potřeba, aby někdo lidem ctnosti vysvětloval. To se, podle jeho názoru v dnešní společnosti neděje, což způsobuje ztrátu „náboženských tradic a směrů“, které ctnostný a dobrý život hlásaly.²⁵² Respondentka Š.A. také hovořila o absenci hodnot ve společnosti a i ona je

²⁵⁰ Cit. B.A.

²⁵¹ Cit. Ž.P.

²⁵² „Rozhodne, já si myslím, že to vlastně hodně chybí, že jsme společnost vykořeněna od klasických náboženských tradic a směrů. Vidíme opakovaně, že ti lidé nejsou ateisté, věří v něco, co je nad nimi, neumí to pojmenovat vztáhnout se k tomu...memento mori bylo v kostelích během toho církevního roku kázáno a teď to hrozne chybí. Ti lidé jsou opuštění v tom závěru života, že nevědí, co si s tím počít. Oni vidí, že by potřebovali kněze, nevědí, jak to nazvat a je tam pro ně taková díra. Když čerpáme zkušenosti s hospici v rámci Evropy, lidi třeba z Balkánu, tak přístup té populace k těm náboženským tradicím je zcela přirozený, kde jde kněz, imám,

považuje za důležité.²⁵³ Paní B.K. rovněž pozoruje absenci či devalvací morálních hodnot v soudobé společnosti: „spíše si myslím, že by se měli vrátit morální hodnoty do společnosti, aby ta společnost věřila tomu, že to je dobře, když se člověk takhle (ctnostně) chová.“ Podle jejího názoru jsou morální hodnoty rovněž navázány na schopnost si odpustit. Lidé si podle jejího názoru často nejsou schopni odpustit kvůli církvi, která prý k odpuštění nevede.²⁵⁴

Respondentka H.J. se domnívá, že ctnosti jsou pro člověka v posledních fázích života výrazně důležitější, než jimi byly v předchozích fázích života, a v následujícím citátu vysvětluje, čím je to způsobeno: „Myslím si, že pro umírajícího je to (ctnosti) mnohem důležitější, než pro toho stejného člověka za života, a asi je to způsobeno tím, že se lidé neumí nad věcmi zastavit.“²⁵⁵ Právě nedostatek prostoru a času pro životní bilancování, pozastavení, tyto jevy odsouvá až do bezprostřední blízkosti umírání. Podle některých respondentů by se člověk měl přirozeně o tyto hodnoty (ctnosti) aktivně zajímat. Mnohým připadalo zajímavé zaměřovat se na ctnosti a zdůrazňovat je v momentech odchodu ze života, protože mohou vést k uklidnění a povzbuzení. Podle některých by mohlo akcentování ctností během umírání působit preventivně proti depresi.²⁵⁶

„Myslíte si, že ty pozitivní momenty by měly být umírajícímu zdůrazňovány?“ „Určitě ano, on si uvědomí právě ty dobra, co přijal. Většinou, když je člověk nemocný, tak vidíme všechno černě, a na ty dobré momenty najednou zapomene. Právě když se potom pokusíte obrátit ten pohled, aby viděl ty dobra, on najednou vidí, jaká to byla krása a vidí, že těch okamžiků bylo mnohem víc, těch dobrých. Stejně člověk musí nakonec odejít. Když se podívá na ty dobré chvílky, to je něco, co ho určitě povzbudí.“²⁵⁷

nebo pop, kdy jindy, než při narození a úmrtí...vnímal jsem, že tady to chybí. Patří to k těm ctnostem, aby někdo povolnější těm lidem řekl: ano a jsou tady nějaké ctnosti, a vy se máte čeho chytit a nejste tady sami.“ Cit D.P.

²⁵³ „Myslím, že by to mělo být běžnou součástí našeho života... Dnes jsou hodnoty úplně někde jinde, třeba spravedlnost a ctnost dnes už nemá moc váhu.“ Cit Š.A.

²⁵⁴ „Ale je tu ještě jeden aspekt, že v mládí člověk dělá spoustu věcí a je důležitý si to odpustit. Vědět, že ty morální hodnoty jsou a chovat se tak, ale když si nedokážete odpustit, že jste v mládí udělali nějakou botu, tak to způsobí tu nemoc. To my nejsme naučení. My se umíme dobře odsoudit a za něco trestat. No, a nemyslím si, že církev přispívá k tomu, abych si dokázal odpustit.“ Cit B.K.

²⁵⁵ Cit. H.J.

²⁵⁶ „Byla tu paní, onkologický pacient. Ona začala ve volném čase šít textilní hračky pro děti, dříve byla učitelka ve školce. Ona ten čas trávila tak, že pokračovala ve své činnosti, byl to pro ni zdroj radosti a sociální interakce s personálem, dobrovolníky a dalo by se říct, že to byla ctnost určité pracovitosti. To ji pomohlo strávit pozitivně čas a byla to prevence deprese.“ Cit. Ž.P.

²⁵⁷ Cit. Š.J. „Asi bychom mněli přirozeně k tomu směřovat, zajímat se, žít vírou a nelpět na věcech, co máme tady.“ Cit. Š.M. „Myslím si, že se to má zdůrazňovat. Když někdo naváže na ty úspěšné životní situace, tak

Někteří z respondentů si nedokázali představit, jak by mělo takové zdůrazňování prakticky vypadat, především se jednalo o pracovníky nemocničních zařízení, ale i přesto považovali za důležité upozorňovat na pozitivní aspekty života a osobnosti.²⁵⁸ Podle všech dotazovaných mají ctnosti pozitivní vliv na umírání.²⁵⁹ Někteří z respondentů vyjmenovali několik konkrétních ctností, a právě těm se budeme věnovat v následujícím textu.

Zajímavé bezpochyby je, že nejvíce pochyb vyvolala mezi respondenty ctnost spravedlnosti, což vychází spíše z nepochopení a soudobého vnímání a vztahování se k tomuto pojmu. Především u respondentů *D.P.* a *B.A.*, kteří ji nehodnotili příliš pozitivně. Spíše v souvislosti se spravedlností uváděli, že především mladí umírající pod tíhou obvyklé perspektivy dožití nepovažují svůj stav za spravedlivý. Spravedlnost tak lze z jejich pohledu spatřovat jediné v tom, že jsou všichni „koneční“.²⁶⁰ Oproti tomu respondentka *R.D.* považuje osobně spravedlnost za velmi důležitou ctnost, a podle jejího názoru je důležité soustředit se právě na ni.²⁶¹ Respondentka *Š.A.* si myslí, že obecně spravedlnost ve společnosti nemá „váhu“.²⁶²

Mezi pracujícími s umírajícími byla také uváděna trpělivost, kdy byla dána do souvislosti se snášením bolestí, které jsou spojeny s umíráním, ale také v souvislosti s procházením strastí celé nemoci. Člověk má být podle nich trpělivý ve všem, co přichází během nemoci.²⁶³ K autorovu překvapení bylo poměrně často uváděnou ctností uváděno odpuštění, a to konkrétně u tří respondentů *D.P.* *B.J.* a *Š.J.*. U *D.P.* byl již výše uveden jeho důraz, který kladl na odpuštění. Podle respondentky *Š.J.* je nutné odpustit úplně všechno,

určitě se o tom rádi pobaví, a jsou vděční za to, že to o nich vůbec někdo ví, že někdo o tom dokáže komunikovat“ Cit. V.M. „Je. určitě ano, personál by se na to měl soustředit. Bylo by dobře, kdyby na to existovalo nějaký nenásilný vzdělávání pro personál. Myslím, tak jak říkáte, že existují knihy nauky o umírání, bylo by úžasné, kdyby se s tím mohli seznámit“ Cit. H.J. „No snažím se je povzbuzovat v jistém postoji, aby se nebáli, ujištění. Když je člověk pochválen, tak to má pozitivní vliv, třeba i za to, jak vypadají, nebo co dosáhli v životě, jakou měli práci, nebo jaké mají děti, tak ta pochvala je velmi povzbudivá pro ty lidi vždycky, v jakékoliv fázi. Uznání pozitivních hodnot, si myslím, je důležité.“ Cit. Ž.P.

²⁵⁸ „No já nevím, myslím, že si to možná zdůrazní sami. Já si úplně nedokážu představit, jak vést ten rozhovor. Jako upozornit ho na to pozitivní, to je asi určitě důležité“ Cit. Š.A.

²⁵⁹ Viz. Příloha č. 2. graf č. 4. s. 84.

²⁶⁰ „Nevím, jak třeba spravedlnost člověka přivede k lepší smrti. Protože může být velice ctnostný a spravedlivý, tak by si řekl, to není spravedlivý umřít ve třiceti.“ Cit. A.B. „Byl bych opatrný se spravedlností, protože řeknou, že to spravedlivý není. Já jim musím dát za pravdu, ano spravedlnost je v tom, že všechny osoby jsou konečné.“ Cit. D.P.

²⁶¹ „Třeba spravedlnost je pro mě hodně důležitá“ Cit. R.D.

²⁶² „Dnes jsou hodnoty úplně někde jinde, třeba spravedlnost a ctnost, dnes už nemá moc váhu.“ Cit. Š.A.

²⁶³ „Trpělivost třeba taky v tom, jak snášet bolest.“ Cit. B.A. „Trpělivost je potřeba ve velké míře, protože někdy to je dlouhý a úmorný (*umírání*).“ Cit. Š.J.

zároveň uvedla, že odpuštění je něčím, čemu je nutno se „trpělivě učit.“²⁶⁴ Další ctnost uvedená dvěma respondenty byla pokora, které z jejich pohledu dnes lidem chybí.²⁶⁵ Jádro pokory pak je podle B.K. schopnost: „přijímat tu péči od rodiny i od nás (*hospicových pečujících*). Víte, my jsme úplně cizí. Vždycky ten člověk byl zvyklý udělat si všechno sám, no tak musí přijmout tu péči, ten fakt, že umírá.“²⁶⁶

Celkem přirozeně byly ctnosti – uváděné respondenty jako klíčové – ctnosti teologické. Respondenty byly jmenovány jednotlivě jako víra, naděje a láska. V nějaké formě je přímo uvedlo sedm respondentů, především se jednalo o pracovníky kamenných hospiců, které měli náboženské zaměření, avšak mezi respondenty byla i pracovnice v nemocničním prostředí, která se však sama také prohlásila za věřící.²⁶⁷ Z těchto respondentů se v podstatě všichni shodli na tom, že velmi důležitou roli sehrává naděje, která zároveň nikdy nemá být umírajícímu sebrána a má být u nich také vyzdvihována.²⁶⁸ U víry viděli hlavní výhodu v tom, že člověk neumírá ve „strachu z nicoty,“ víra však může být v některých případech „ošemetná,“ především u nevěřících, jen těžko se s nimi, v některých případech, na toto téma dá hovořit.²⁶⁹ Ctnost lásky se podle respondentů odráží ve vztazích s rodinou, ale také zvyšuje pravděpodobnost, že umírající nebude odcházet ve vzteku. Důvodem je podle respondentů blízká vazba lásky s odpuštěním.²⁷⁰ Teologické ctnosti byly – spolu s ostatními ctnostmi – hodnoceny velmi pozitivně, jak jsme uvedli u Ž.P., podle něhož to jsou hodnoty samy o sobě a dle Š.J. zdůrazňující důležitost budování ctnosti právě kvůli umírání: „Myslím, že ty tři (*teologické*) ctnosti doprovází každého bez rozdílu, samozřejmě čím víc je buduje, tím je to pro něho lepší v tom umírání a životě celkově.“

Paní K.V. se k ctnostem obecně vyjádřila následovně:

²⁶⁴ „Asi bych tam přidal ještě odpuštění, to je velká věc.“ Cit. D.P., podrobněji viz. v předchozím textu. „Důležité je, aby odcházeli smířeni s druhými lidmi. To souvisí i s odpuštěním...je tedy důležité se usmířit, se svými nejbližšími a pak i s Bohem, pokud jsou věřící.“ Cit. B.J. „Abych odešel a odpustil i to, co nikdy nešlo odpustit, co mě tolik zranilo, že mě to provázelo celým životem. Pak se jde už lehce. Člověk se tomu učí celý život, třeba i té trpělivosti, i ty další ctnosti člověka provázejí a do jisté míry je vede.“ Cit. Š.J.

²⁶⁵ „Vlastně lidem chybí pokora. A dnešní generace, nikdo nemá pokoru jsou to individualisti, ale není tam pokora.“ Cit. Š.L.

²⁶⁶ Cit. B.K.

²⁶⁷ Jmenovitě to jsou: B.A.; D.P.; R.D.; Ž.P.; Š.M.; Š.J.; B.J.

²⁶⁸ „Naděje určitě, to se říká neber naději ani umírajícímu, takže naděje je velmi důležitá, zdravotník by ji nikdy neměl brát.“ Cit. B.A. „Naděje je určitě vždy potřeba vyzdvihovat.“ Cit. Š.M.

²⁶⁹ „Ctnosti můžou hodně pomoci. Víra, pokud vím, že po smrti něco je, může moc pomoci“ Cit. Š.J. „U té víry to je náročné, protože pak jsou někteří lidé zatvrzelí, a tak se sám připravuje o něco... Smysl celé hry je, abychom žili tak, že bychom se mohli těšit na smrt. Myslím, že kdo má možnost žít vírou, tak má velkou výhodu.“ Cit. Š.M.

²⁷⁰ „Odpuštění to je velká věc, dobrotivost, láska – k tomu neodcházet v nějakém vzteku, nebo křeči.“ Cit. D.P.

„Určitě, pokud vím, že jsem byl ctnostný a spořádaný člověk, to znamená i to: jsem obklopen přáteli, rodinou, tak jsem tady na tom světě udělal, co jsem měl, a mohu v klidu odejít. Opravdu to je taková jako směsice všech pocitů, které ovlivňují to, jak jsem žil, co jsem dělal, bilance toho, když si můžete napsat na papír, když jsou tam plusy, tak je to lepší, než že vím, že jsem byl darebák, a děti mě teď proto nenavštěvují.“

Je tedy zřejmé, jakou roli hrají ctnosti vůbec v celém životě a jak se mohou podepsat na přijetí umírání a vést k „dobré smrti“. V tomto duchu se vyjádřila také respondentka *B.A.*:

„Určitě některé ty ctnosti mohou přispět k tomu, že ten člověk je jakoby stabilní, není labilní, emočně je vyrovnaný, má srovnané hodnoty, to si myslím, že může pomoci v tom umírání, ale zas si myslím individuálně.“

Obecně lze konstatovat, že ctnosti byly velmi pozitivně vyhodnoceny všemi respondenty a byla z jejich strany přijata možnost, že by bylo vhodné se na ně při práci s umírajícími soustředit. Avšak u některých bylo přímo řečeno, že je nutné ctnosti získávat a budovat již za života, aby mohly být přínosné při umírání,²⁷¹ to vyjadřovali především pracovníci hospiců na rozdíl od nemocničních zařízení.

3.4.1.1. Potřeba výchovy ctností

Podle respondentů je nezbytné se na ctnosti zaměřit již dříve než na sklonku života. Jak vypověděl pan *D.P.*: „Myslete na tu smrt dřív, než vám zbývá čtrnáct dní. Myslete na ty ctnosti nyní, myslíte na to, co byste mohli udělat jinak, protože na to možná nebudete mít čas.“ Problém podle respondentky *Š.L.* nastává v tom, že lidé ctnosti neznají, vlastně o nich mnoho neví a zároveň chybí ti, co by je nás učili: „Já bych použila všechny ty hodnoty, a všichni je známe, ale neumíme je požívat, ať jednu nebo druhou, nikdo nás to neučí a vlastně lidem chybí pokora... Je důležité, aby ty ctnosti znal, a hlavně je používal.“ Respondentka *K.V.* se domnívá, že by mohla s propagací výchovy ke ctnosti pomoci publikační činnost,²⁷² která by danou problematiku vysvětlovala.

Podle některých názorů respondentů by měla probíhat jistá forma výchovy ctností třeba v rodinách u dětí.²⁷³ Respondentka *R.D.* prezentovala jasnou vizi, jak o tom s dětmi mluvit:

²⁷¹ Viz. Příloha č. 2. graf. č. 4. str. 84.

²⁷² „Kdybychom měli třeba, nějakou publikační činnost, to, co vy říkáte, rozdávat to...určitě každá věc přijde ve správnou dobu do správných rukou.“ Cit. *K.V.*

²⁷³ „Myslím si, že je to o té výchově (*ctností*), jako vychovávat dítě v tradicích nějaké morálnosti, všeobecným rozhledu, lásce, a že když se něco narodí, tak to i umírá. Ty děti to neví, ony si myslí, že budou nesmrtelný, nic negativního není připuštěno, ale je to tou dobou.“ Cit. *B.A.* „Samozřejmě každý chceme mít hodný, ctnostný

„Probírat to tak, jako že když budeš hodný, tak za to budeš odměněn, jak materiálně ve formě sladkostí, tak i třeba lidi tě budou mít rádi nebo Bůh tě bude mít rád. Hlavně, že život mu to vrátí, taková ta karma, že se ti to jednou vrátí v dobrém, třeba i v té smrti.“

Z názorů respondentů vyplývá, že ctnosti nejsou něčím zcela automatickým, ale něčím, co člověk získává, buduje a čemu se učí po celý život, jak jsme již dříve citovali u Š.J.²⁷⁴ Zásadním je podle respondentů, aby ctnosti člověk budoval již za života, aby je znal a žil dobrý život. Pak se, podle názoru respondentů, opravdu mohou stát velice užitečnými, a tak se nám mohou stát i přípravou ke smrti: „Určitě bychom se měli připravovat od narození, protože k ní směřujeme.“²⁷⁵

3.5. Výchova ke smrti

Respondenti během rozhovorů také odpovídali na otázku, zda je nutné se na smrt připravovat. Větší část se shodla v tom, že je to vhodné a dobré.²⁷⁶ Podle V.M. se zdraví lidé připravovat na smrt nemusí vůbec, ale neměli by ji tabuizovat.²⁷⁷ Respondentka Š.L. to vidí podobně, kdy zdraví se nemají proč připravovat.²⁷⁸ Přesto oba dva právě uvedení respondenti vyjádřili potřebu jisté „výchovy ke smrti.“ Pochopitelně zde stojíme před problémem, jak by měla taková příprava vypadat, i na to hledal autor odpovědi mezi respondenty.

Respondenty často uváděný způsob přípravy na smrt bylo pamatování na smrt během života,²⁷⁹ což má mít za důsledek adekvátní úpravu života a životního stylu. M.Š. se domnívá, že by příprava měla přijít již po narození a měla by být přítomná po celý život, protože ke smrti stále směřujeme.²⁸⁰ Samotná příprava během života má směřovat i k samotnému průběhu umírání,²⁸¹ k takovému postupu se kloní Š.A., podle níž je to velmi dobrý způsob, jak se na

děťátko, a právě mohli bychom i to děcko vést k tomu, že když bude žít dobrý život, třeba spravedlnost je pro mě hodně důležitá, takže to tomu děcku vštěpovat.“ Cit. R.D.

²⁷⁴ Viz. poznámka pod čarou č. 264.

²⁷⁵ Cit. Š.M.

²⁷⁶ Viz. Příloha č. 2. graf č. 5 s.84.

²⁷⁷ „My zdraví se na smrt připravovat nemusíme, ani bychom neměli. Ale měli bychom si uvědomit, že smrt je součástí našeho života, a že nastane...Nesmí to být tabu, jakmile to bude tabu, dostaneme se do špatné situace v komunikaci s rodinou, kdy rodina trvá na akutní lékařské péči, jen pro oddálení smrti nejbližšího, a to je špatně. Vychází to z toho, že o tom nikdy nepřemýšleli, neslyšeli, nic nečetli.“ Cit. V.M.

²⁷⁸ „Já si myslím, pokud je člověk zdravý, není nutné se na tu smrt celý život chystat, ale je dobré o ní vědět a je dobrá zkušenost ji vidět v rodině. Mladý člověk by neměl přemýšlet o pohřbu. Je ale dobře o smrti vědět ve společnosti. Nemít z toho tabu.“ Cit. Š.L.

²⁷⁹ Na tomto způsobu přípravy se shoduje pět respondentů: Š.J.; B.J.; M.Š.; Š.A.; H.J.

²⁸⁰ „Určitě bychom se však měli připravovat od narození, protože k ní směřujeme“ Cit. Š.M.

²⁸¹ Jedná se o způsob rozhodnutí průběhu své léčby. Tedy pokud se např. člověk v terminálním stádiu ocitne v ohrožení života a dříve vyslovené přání dosvědčí, že tento člověk nechce být připojen na podpůrné systémy, tak jeho přání je podle práva vyslyšeno. Viz. NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka*, s.128-129, 133-138.

smrt připravit.²⁸² Podle respondentky *H.J.* je také důležité vyslechnout přání pacientů. Životní příprava podle ní tkví v ponechání si umírajícího doma, což přinese příklad i dalším generacím.²⁸³ Celoživotní příprava také spočívá podle věřících respondentů v životě ve víře. V životě, ve kterém člověk žije podle nároků, které jsou na něj kladeny Bohem, víra člověka podle respondentů nezbavuje pochybností, ale podporuje jej. Víra se tak stává morálním závazkem a „nadějí“ na život věčný.²⁸⁴ Nevěřící se podle respondentky *Š.J.* připravují urovnáváním životních vztahů.

Významná shoda panovala mezi respondenty v souvislosti s „výchovou ke smrti“ na tzv. mezigenerační konfrontaci, na které se shodli všichni pracovníci mobilních hospiců a drtivá většina pracovníků v nemocničním prostředí, méně se tento způsob vyskytoval v kamenných hospicích. Ta má spočívat zejména v tom, že umírající zůstává doma a starají se o něj blízcí. Tomuto procesu mají být přítomny i děti. Podle respondentů návrat „tradičního způsobu umírání“ v kruhu blízkých funguje jako příprava na smrt.²⁸⁵ Zásadním momentem je rovněž i to, že děti vidí pečovat své rodiče o prarodiče, uvědomí si tak svoji smrtelnost, ale i svoji odpovědnost, po této zkušenosti se zvyšuje pravděpodobnost, že se pak i oni postarají o své rodiče,²⁸⁶ jsou tak říkající „obohaceny“ zkušeností smrti.²⁸⁷ Vzniká tak možnost výchovy a částečně také překonání strachu ze smrti. Díky osobní zkušenosti by se mohla stát něčím

²⁸² „Myslím, že bychom měli vědět, nebo říci si, ty dřívě vyslovené přání. To ale říkám teď, když mi nic není, těžký je asi, když to ti lidé zažívají.“ Cit. Š.A.

²⁸³ „Myslím, že to je právě ve způsobu života. Víte, co já považuju za přípravu na smrt? že o ty lidi co jsou nemocní se postarám doma, a nechám je doma i podle přání umřít, to si myslím, že když to generace uvidí, tak že není nic lepšího.“ Cit. H.J.

²⁸⁴ „Myslím, že by se člověk měl připravovat celý život. Od početí máme jen jednu jistotu, že tu nebudeme na věky. Já se opět vracím ke svému přesvědčení, že se máme hlavně připravovat modlitbou a žít v souladu s božím řádem, aby měl člověk čisté svědomí a pak samozřejmě důležitá je ta modlitba“ Cit. B.J. „Určíte každým dnem. Pro věřící je to jednoduché tím, že se snažím žít to, co po mě pán Bůh chce, být s ním v kontaktu, opravdu řešit, co si ode mne v tu chvíli přeje, samozřejmě to neznamená, že nepochybuju a nechybuju, od toho máme však tu zповěď. Nevěřící se taky připravuje na smrt, tím že si urovnává svůj život, když už člověk umírá, tak se o to snaží. Snaží se každému říct, co má na srdci, třeba ho i poprosit za odpuštění. Nechtějí odejít se špatným vztahem.“ Cit. Š.J.

²⁸⁵ „Se vrátit k nějakým těm tradicím bylo by to fajn. nevím kterým směrem se to bude ubírat, ale celkově o smrti by se mělo docílit toho, že lidé to budou vnímat jako normální součást života tak jak se lidé rodí, tak i lidé umírají, ale bude to přirozené, když to lidé budou vidět budu v tom žít budou ty lidi dochovávat doma“ Cit. K.V.

²⁸⁶ „Protože často co ukážete dětem, tak tak to oni budou dělat s vámi. Ale chápu, že to někdy nejde.“ Cit. K.B. „Když vidíte, že se tam volně pohybují děti, což doporučujeme, protože oni uvidí, že máma pečuje o mamu, tak se to naučí taky a bude to pro ně něco normálního. Jak se to vytěsnilo ze společnosti, tak vlastně vrátit to do té společnosti, naučit se to“ Cit. Š.L. „Když mladý vidí, že se rodiče starají o své rodiče je to tzv. příkladem že máme učit své děti příkladem“ Cit. K.V.

²⁸⁷ „To že se nebudou oddělovat ty světy těch malých a seniorů, tak jak se dřív bydlelo, že na nějakém statku bydleli dohromady tři generace, to bylo nejlepší, protože si navzájem pomáhali, viděl ty příklady tak něco v tom duchu, aby ta mládež nevnímala seniory negativně. To je špatně. Protože opravdu maloučící obohatí staroušky, staroušci zase obohatí svět těch malých, je to potřeba propojovat, aby věděli že stáří není nemoc, takže takhle nějak. Nevím, jestli je to zpátky, ale návrat k nějakým dřívějším tradicím.“ Cit. K.V.

„normálním,“ jak vypověděla respondentka *R.D.*, a proto by podle ní byl dobrý návrat k „tradičnímu umírání.“²⁸⁸ Podle respondentky *B.A.* je také velmi důležité brát děti do nemocnic a na pohřby, aby se mohly rozloučit se zemřelým, také přiznává, že výchova ke smrti je proces, jehož výsledky bychom mohli vidět třeba až za padesát, sto let.²⁸⁹

Respondenti se v otázce výchovy ke smrti lišili v možných způsobech přípravy, např. část zejm. nábožensky profilovaných osob zdůrazňovalo modlitbu či víru v Boha. Největší shoda, jak již bylo uvedeno, panovala v názoru na zavedení větší konfrontace se smrtí v rodinách s cílem, aby se již děti se smrtí seznamovaly. Nedocházelo k odsouvání tradičních rituálů provázejících umírání a smrt do pozadí. Kromě toho se shodli i na potřebě výchovy k povědomí svojí konečnosti.

²⁸⁸ „Dřív babička umřela, a ještě týden pomalu do pohřbu ležela doma. To si myslím, že bychom už od dětství v těch dětech měli pěstovat, že je to normální, že to není nic škaredého a trosku to uvést zpět, jako součást života. Nemít z toho strach, ale říct si prostě, že to jednou musí přijít...Myslím si, že hezkou smrt ve stáří bychom fakt měli brát jako normální, kdo ví, co nás čeká, třeba nás čeká něco lepšího než tady ten život, který je sami trápení.“ Cit. *R.D.*

²⁸⁹ „Dřív byl úplně jiný rituál umírání, umíralo se doma, kde se v jednom dome lidi rodili a umírali. Už od dětství měli zkušenost se smrtí. Dnes se umírá v nemocnici a vnouče nevezmete do nemocnice, někdy vás tam ani nepustí a ty děti nemají zkušenost se smrtí. Děti se neberou na pohřby, že nechtějí dělat trauma dítěti, ale jak se to dítě má rozloučit? Tak si myslím, že rituál je dnes jiný než před sto lety. Je to institucionalizované, dříve to bylo opravdu domácké, sešla se celá dědina...Já bych s tím začala od školky, jak zemře ptáček, a aby se připravovali. Ale ten progres pak uvidíte za padesát sto let. Je to i tím stylem života honit se, peníze, karierní růst a člověk nemá čas se zastavit a přemýšlet nad těma hodnotnými věcmi“ Cit. *B.A.* „Normální je i brát děti na pohřby a oni to zvládnou“ Cit. *Š.L.*

4. Srovnání současného a raně novověkého pohledu na smrt

V předchozích dvou částech jsme popsali pohled na umírání a smrt z raně novověké perspektivy autorů *Ars moriendi* a ze současné perspektivy současných pracovníků pečujících o umírající. V následujícím textu se pokusíme tyto pohledy srovnat, nicméně je zcela neoddiskutovatelné, že srovnání bude nutně trpět nedostatky pramenícími z různých důvodů. Pohled raně novověkých učenců zachycených v soudobé učené literatuře je přirozeně v mnoha ohledech zcela odlišný od zachycených rozhovorů s lidmi různého vzdělání, jejichž přirozeností není psaní odborných textů, ale péče o umírající. Rozdíl se mj. projevuje i v perspektivě pohledů, kdy raně novověké texty pohlíží na umírání z většího nadhledu na rozdíl od současníků. Zcela zásadní je rovněž terminologie, která je použita. Zatímco raně novověké manuály požívají soudobou terminologii teologickou, současní respondenti používají dnešní hovorově lékařskou terminologii, navíc i s ohledem na formu – rozhovor – se v jejich případech jedná především o zkratky. Na druhou stranu raně novověcí autoři rozhodně neměli takovou konfrontaci s pacienty a umírajícími, jakou disponují soudobí pracovníci pečujících profesí. Ke komplexnějšímu uchopení problematiky umírání by bylo nutné zajít u rozhovorů do širších souvislostí a dalších aspektů, viz např. kapitola o strachu. Přirozeně není možné takového detailu dosáhnout během jednoho rozhovoru s kvalitativně značně rozdílnými respondenty. I přes značnou rozdílnost a různost terminologie se autor domnívá, že je možné identifikovat mezi představenými pohledy společné jmenovatele. V mnoha ohledech jsou postřehy, poznatky a závěry mezi raně novověkým a soudobým pohledem velmi podobné a v některých bodech zcela shodné, např. v otázce důležitosti prožívaného života.

Jedním z důležitých poznatků této práce je právě ověření existence dobré smrti a také zjištění faktorů, které jsou podle osob pečujících o umírající zásadní pro její dosažení. Je velmi zajímavé sledovat značnou shodu mezi starými manuály umírání a současnými odbornými psychologizujícími přístupy. Člověk se v minulosti vyrovnával s ontologickými otázkami skrze víru. Dnes se na tyto otázky k člověku čím dál častěji obrací z odpovědí psychologie, která pozměnila otázky dříve soustředěné k Bohu jiným směrem. Autor se domnívá, že posun je způsoben tím, že psychologie promlouvá vědeckým jazykem, který je dnešnímu člověku, jeho způsobu života a vnímání a výkladu světa blíže. Psychologie je dnes všeobecně přijímána jako věrohodnější přístup oproti teologizujícím pohledům, díky jejímu postavení na „tvrdých“ exaktních datech, jejichž validita rovněž může být zpochybňována. Jednoznačná výhoda vybraných raně novověkých manuálů spočívala v tom, že nabízí komplexnější pohled na život

a svět. Tomu pochopitelně nemůže psychologie „konkurovat“, protože to není součástí jejího zaměření.

Respondenti všeobecně vnímali psychickou a duchovní péči jako potřebnou součást péče o umírající, která je ale podle nich nedostatečně saturována vzhledem k nízkému počtu těchto odborníků na daných pracovištích. Otázkou zůstává, do jaké míry funguje a do jaké míry je dostatečná a efektivní spolupráce a koordinace jednotlivých odborníků – lékařů, psychologů a duchovních. Autor se v tomto ohledu přiklání k názoru Ž.P., který podotýká, že jeden odborník není schopen zajistit všechny aspekty kvalitní péče o umírajícího.²⁹⁰ Duchovní a zejména psychologická péče byla některými respondenty hodnocena dokonce jako důležitější péče o umírající než ta zdravotnická. Upřednostňování duchovního a psychologického aspektu péče vycházelo z toho, že byl kladen do souvislosti se zvýšením kvality života umírajícího a rovněž do souvislosti s odstraňováním a překonáváním fyzických i nefyzických typů bolesti. Právě duchovní a psychologická péče podle drtivé většiny respondentů stojí i za zlepšením somatických funkcí u umírajících.²⁹¹ Respondent D.P. popsal jistou změnu v přístupu k duchovní a psychologické péči, která se v průběhu času stala používanější součástí péče v lékařském procesu.²⁹²

V raně novověkých dílech *Ars moriendi* nenalezneme mnoho zmínek o psychologické péči především proto, že odvětví psychologie je mnohem mladším oborem, než jsou tato díla. S přihlédnutím k této skutečnosti je možné psychologickou péči spatřovat jako integrální součást tehdy šířeji pojaté duchovní péče, a s tímto přístupem je možné identifikovat celou řadu stop psychologické péče v jednotlivých dílech *Ars moriendi*, byť jsou vyjádřeny poněkud implicitně. Jako nejvhodnější příklad dokladující důležitost prožívaného života i duchovní (obecněji i psychické) integrity stojí za to znovu odcitovat Jeremy Taylora, který tvrdí, že „člověk neztrácí nic ze svého života právě tehdy, neztrácí-li nic ze svého duchovního života“,

²⁹⁰ „Vím, že je optimální propojení psychologa a duchovního, oni by mohli celkem dobře spolupracovat, každý trošku z jiného úhlu se podílí na tom doprovázení toho nemocného a zajišťování jeho potřeb. Ta úzkost a strach ze smrti má určitě všechny složky, jak tu somatickou, tak psychologickou, tak jsem třeba i nahněvaný na pána Boha, což je ta duchovní složka. Takže určitě by ta péče měla být týmová, jeden odborník není schopen zajistit vše.“ Ž.P.

²⁹¹ „Myslím, že to je hlavní (*psychická a duchovní péče*). Ono to spolu i hodně souvisí a myslím, že to už je hodně prokázané za minulý roky, že když má člověk psychickou bolest, tak je mnohem horší i ta fyzická, a když se mu uleví psychicky, tak se mu o polovinu zmírní i ta fyzická bolest.“ Cit. R.D.

²⁹² Postupem času se mění pohled na to, co je psychická nebo duchovní složka člověka v procesu lékařským, kdy se nebavíme o léčení, ale kvalitě života, že oni dokážou zmírňovat bolest, ale neví si rady, když tam je bolest, na kterou nefungují opiáty.“ Cit. D.P.

podle Taylora totiž duchovní život přináší smysl celého života a lidské umírání tak je odrazem prožitého života.²⁹³

Pro díla *Ars moriendi* je celkem očekávaně mnohem důležitější a výrazněji více rozebírán princip dnešní tzv. duchovní péče. Staré manuály obsahují obrovské spirituálně laděné celky věnující se modlitbám nad umírajícím, ale i praktikám, které byly doporučovány právě umírajícím, pro větší vyrovnání se s blížícím se osudem. Přestože těmto částem v této práci nebyl pro její zaměření věnován dostatečný prostor, tento samotný fakt odráží soudobé vnímání života jako Božího daru²⁹⁴ a smrti jako každodenní přítomnosti,²⁹⁵ jak bylo podrobněji rozebíráno výše. Víra byla raně novověkou společností vnímána jako dar, který byl nutný k „dobré smrti“. Bez víry se lidem dostávalo jen zatracení a stejně to vnímali i naši autoři *Ars moriendi*. Snad s výjimkou Erasma, který se zmiňuje o jisté výhodě pro ty, co nevěří.²⁹⁶ Ve vybraných dílech *Ars moriendi* bylo zřetelně identifikováno neustálé vztahování se k Božím osobám a k nutnosti mít vztah ve svém životě k cíli, který je transcendentní vůči člověku.²⁹⁷ Vybraní autoři využívají víry a jejích příkladů k motivaci umírajících, ale i všech živých k tomu, aby žili opravdový život. Oproti tomu současní respondenti nespojují absenci víry s bolestivou smrtí a se zatracením, ale např. s nepřipouštěním si vlastní smrtelnosti, jak vypověděla např. Š.J.,²⁹⁸ jiní respondenti uvedli, že právě vidina nicoty po smrti měla za následek „nesmířenou smrt“.²⁹⁹ Naopak víra umírajících má ve většině případech pozitivní vliv na samotné umírání, např. podle respondentky B.A. jsou věřící mnohem vyrovnanější. Zároveň také podle ní věřící umírající tolik nelpí na materiálních věcech, a proto snadněji odchází ze

²⁹³ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 19-20. Viz. kapitola 2.1. Vnímání smrti u jednotlivých autorů.

²⁹⁴ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 394-396.

²⁹⁵ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 4-5.

²⁹⁶ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 426.

²⁹⁷ Podle některých autorů však člověk stále hledá tento přesahující prvek: „Panuje názor, že člověk se v průběhu evoluce objevil proto, že měl nejlepší schopnost se adaptovat. A zároveň je člověk příkladem toho největšího nepřizpůsobivce – místo aby si v klidu žil podle svého instinktu, hledá smysl; dešifruje svět jako džungli symbolů, touží po něčem, co ho přesahuje. Nemusí to být zrovna jiný svět, ale cesta, jak tento svět zbavit tajemství, jak se vypořádat s jeho záhadami a čerpat ze všech jeho zdrojů. My všichni, ministr i hlídač, se tady někdy cítíme jako cestující, jako náhodní kolemjdoucí. Nejen proto, že nás jednou čeká smrt, ale i proto, že žijeme své životy, ale přitom toužíme dostat se někam dál...“ Cit. FABRICE HADJADJ, *Když je všechno na cestě ke zkáze, úvahy o konci a cíli kultury a modernity*, Brno: CDK, 2019, s. 32-33.

²⁹⁸ „Setkala jste se s někým, kdo říkal, že po smrti vůbec nic není?“ „Ano, ale jsou to ti, co si nepřiznali smrt, ti jsou schopni odsuzovat víru, a říkají, že tím to končí a nevidí důvod, že by něco mělo být... Ti, co však ví, že umírají, tak na konci Boha přijmou, že totiž to, co prožívají, musel někdo dopustit.“ Cit Š.J.

²⁹⁹ Viz. kapitola: 3.3.2.1. Smrt v nesmíření.

světa.³⁰⁰ Podobně to ostatně viděli i vybraní autoři z 15. a 16. století, kteří kladli důraz na schopnost odpoutání se od světa, který je pomíjivý.³⁰¹

Přijetí smrti je dalším zkoumaným jevem, který byl a je vnímán jako nesmírně důležitý prvek umírání. Vybraní autoři nabádali ke stálému připomínání si své konečnosti. Raně novověký člověk měl podle této perspektivy konat co nejvíce dobra ve zdraví. Proti obavám ze smrti Erasmus vyzdvihuje obraz Boha, který byl také vystaven smrti a i my jej máme v jeho příkladném postoji následovat.³⁰² Podle autorů by člověk měl být smířený s tím, co přijde, a skrze víru neočekávat konečnost své duše. Dnes máme velmi dobře zmapovaný celý proces přijetí smrti v psychologické rovině, především díky práci Elizabeth Kübler-Rossové. Podle respondentů jsou emoce, které provází proces přijetí faktu blížící se smrti, různé a u pacientů se výrazně liší.

Často se podle jejich výpovědí dostávají při procesu přijetí faktu umírání také negativní emoce, vůči kterým je podle nich obvyklým lékem prostý rozhovor,³⁰³ ale pomáhá bezesporu také vyrovnanost a blízkost rodiny.³⁰⁴ Častou emocí reflektovanou respondenty u dnešních pacientů je popření, projevující se především v nepřijetí celé situace. Z rozhovorů s respondenty vyplynulo, že pro úspěšný přechod tímto stádiem je důležitá informovanost umírajícího, ale i samotné sdělení diagnózy. S popřením se pak respondenti setkávají více u mladších generací. Popření je spojeno se strachem a úzkostmi, které pacient pocítuje. Součástí těchto strachů jsou také samotné obavy o to, co po smrti bude, nejen ve smyslu, co nastane pro umírajícího, ale také o to, co bude s jejich rodinami.³⁰⁵ Jako pomoc těmto pacientům může fungovat duchovní péče, jak uvedl respondent Ž.P.³⁰⁶ Se strachem ze smrti se vypořádávají i jednotlivá vybraná díla *Ars moriendi*. Podle Erasma je strach chápán jako přirozenost, která

³⁰⁰ „Člověk, pokud má zaměřeny hodnoty na materiální věci, tak nebude chtít umřít, zatímco člověk, který je vycvorený ve víře, tak bere smrt jako vysvobození do ráje, takže ti lidi jakoby vytají tu smrt. To je jiná sorta lidí ti to mají takhle vyřešený, je to tam jednodušší. Ale člověk, co lpí na materiální stránce, tak jim se nechce umírat tohle opouštět. Tak tam jsou potom nesmíření.“ Cit. B.A.

³⁰¹ Viz. kapitola 2.1. Vnímání smrti u jednotlivých autorů. ³⁰¹ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 395. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 1-5.

³⁰² Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 402-404; 415-417.

³⁰³ „Co mě se osvědčilo – je pro ně důležité – bavit se o obyčejných věcech, já si s nimi sednu a bavíme se o tom, co mají rádi doma, že mají chalupu třeba, jaký to tam mají. To jsem vždy měla pocit, že jim to třeba vehnalo úsměv do tváře“ Cit. Š.A.

³⁰⁴ „Přijde mi, že rodina je našťvaná častěji než pacient. Ten už je takový rezignovaný. Rodina je pak často našťvaná, když se stane nějaký zlom v tom stavu, většinou to je ze dne na den, tak začnou být našťvaní na nás a chtějí, abychom něco udělali, i když už byli smířeni, tak se to zas obrátí a chtějí, abychom zas něco dělali.“ Cit. R.D.

³⁰⁵ „Ti pacienti vyjadřují strach z toho, co je čeká, ten strach je jak u pacientů, tak i u těch příbuzných“ Cit. Ž.P.

³⁰⁶ „Duchovní péče je zde podle potřeb pacienta, nejsou to jen svátosti, jsou to i existenciální otázky, jako je třeba strach ze smrti a z čehokoliv jiného, o rodinné příslušníky.“ Ž.P.

ukazuje lidskou vzdálenost od dokonalosti. Podle Erasma lidé bez Boha pociťují strach mnohem více, kvůli své fixovanosti na „pozemské“ věci. Taylor má podobný názor a jeho nástroj vedoucí k oprostění se od strachu funguje skrze ctnosti, a to zvláště přes zdůrazněnou ctnost statečnosti, která je pro něj přímo odvahou ke smrti.³⁰⁷ I mezi respondenty zazněla velmi podobná výpověď od D.P., který ctnost statečnosti uvedl v souvislosti s umírajícími dětmi.³⁰⁸ Strach ze smrti byl v raném novověku z pohledu vybraných autorů u hříšníků také stupňován tím, že hříšný člověk by dle jejich názoru měl umírat, řekli bychom, až „zlou“ smrtí. Takový postoj se ve zkoumaném vzorku respondentů téměř neobjevil. Respondenti spíše spojovali strach s nenaplněností života.³⁰⁹ V této souvislosti je ovšem vhodné podotknout, že právě nenaplněnost života byla např. Taylorem téměř hodnocena jako hříšné jednání.³¹⁰

„Dobrá smrt“ - dalo by se říci téměř jakýsi nedosažitelný ideál v umírání – je hlavním tématem raně novověkých příruček *Ars moriendi*. Během výzkumu v praktické části se autor zaměřil právě na ověřování tohoto jevu, snažil se zjistit, co považují respondenti za dobrou smrt, zda vůbec existuje a jaké má znaky dobré (smířené/šťastné) umírání dle současníků pečujících o umírající. Téměř všichni respondenti spojili dobrou smrt, či šťastnou smrt s mírou smíření umírajícího a jeho okolí se smrtí. K dosažení tohoto stavu je u umírajícího nezbytné opuštění osobních úzkostí. Práce na smíření patří dle respondentů mezi jejich hlavní náplň práce. Smíření umírajícího se smrtí podle jejich názoru velmi souvisí s životní naplněností a se vztahy,³¹¹ které umírající během života měli. Na tomto stavu se také mj. silně podepisuje role rodiny, která však s ohledem na zaměření této práce nebyla v textu podrobněji reflektována.³¹² Na smíření má výrazný vliv osobnostní profil umírajícího a výrazně se na něm podílí i

³⁰⁷ Srov. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 424, 426, 430-431. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 97-120.

³⁰⁸ „Zajímavá je odvaha, což je něco, co zdůrazňují i pečující o umírající děti, že to je ta ctnost, co často vyzdvihují. Že řeknou, ten kluk a ta holka jsou odvážný.“ Cit. D.P.

³⁰⁹ „Člověk by měl žít tak, aby se opravdu za sebe nestyděl, a to je z toho titulu, aby se nebál umřít.“ Cit. K.V.

³¹⁰ „But when we spend in waste what God hath given us in plenty...not beginning to live till we are to die, designing that time to virtue which indeed is infirm to every thing and profitable to nothing; than we make our lives short...We complain our life is short, and yet we throw away much of it...God gave us time sufficient, if we make the out-going of the morning and evening, that is, our infancy.“ Cit. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. 21.

³¹¹ „Lidé v terminálním stadiu nejvíce litují promrhaného času, kdy nebyli s rodinou a špatných vztahů. A lidé, co umírají opravdu řeší vztahy s manželem, s rodinami. Opravdu řeší vztahy, ne majetek a peníze, ale milovaný.“ Cit. B.A.

³¹² „Hodně to souvisí s tím, jak ten život naplnili., Hodně vyjadřují to, jak říkají, já už jsem si svoje odžil, vyjadřují plnost svého života, že plně a dobře při tom bilancování zhodnotili ten život, tak to přispívá k tomu smíření. Dále také to, jak vyjadřují, že mají rodinu v pořádku.“ Cit. Ž.P. „Hodně to souvisí s tím, jak ten život naplnili...Hodně vyjadřuje to, jak říkají, já už jsem si svoje odžil, vyjadřují plnost svého života.“ Cit. K.V.

schopnost a možnost nahlížet svůj život pozitivně. Právě tato schopnost je zcela zásadním faktorem vedoucím podle respondentů ke smíření a ve svém důsledku i k dobré smrti.³¹³

Kromě již uvedených faktorů k dosažení dobré smrti byly respondenty zmiňovány i následující okolnosti: úloha a případně pomoc blízkých, pečujících,³¹⁴ a v neposlední řadě byla některými zmiňována rovněž víra.³¹⁵ Vztah k bližním a víra byly také zásadními hodnotami v někdejších příručkách *Ars moriendi*, jak jsme mohli vidět v rozboru např. v odpuštění bližním, či lásce k nim, v čemž se projevují oba dva faktory.³¹⁶

V dílech *Ars moriendi* je dobrá smrt vnímána jako dar od Boha a člověk by jí měl dosahovat mj. skrze kontemplaci, ale je také popisována jako umění, kterému je nutné se po celý život učit³¹⁷ a k tomuto cíli máme podle autorů kráčet bez strachu. Toto umění spočívá v dobrém životě, který je provázen ctnostmi. Nezbytným prvkem dobré smrti je např. podle Bellarmina odpoutání se od pozemských starostí a materiálnosti světa.³¹⁸ Podobně se k tomu vyjádřila respondentka B.A..³¹⁹

Ve vybraných raně novověkých dílech je také zřetelné vnímání smrti jakožto přirozené součásti života. Respondenti právě v současném vytěšňování umírání mimo dosah běžných dní a přímou zkušenost do světa fikce shledávali problém dnešní společnosti. Společnosti, kde je

³¹³ Otázka: „Zažil jste někdy člověka, který by umíral šťastný, pokud ano, proč se domníváte, že tomu tak bylo?“
Odpověď: „Určite, pokud tam bylo to smíření, což je asi když jsem se díval, co je to ars moriendi, tak mi vyjžděli odkazy na eutanazie, což je v tom pojetí dobra smrt. To, co mě tam vycházelo, že my jsme hodně dotazovaní na eutanazii. (Název *organizace*) byla založena s tím, že chceme, aby lidé mohli odcházet dobře a důstojně, a když bych se toho držel tak dobra smrt znamená, že tam byl dobrý život“ Cit. D.P.

³¹⁴ „A lidé, co umírají opravdu řeší vztahy s manželem, s rodinami. Opravdu řeší vztahy, ne majetek a peníze, ale milovaný. Myslím si, že je pro ně nejdůležitější, aby tam s nimi ta rodina byla...Takže myslím, že rodina je velmi důležitá pro umírající.“ Cit. B.A. „Celkově o smrti by se mělo docílit toho, že lidé to budou vnímat jako normální součást života tak jak se lidé rodí, tak i lidé umírají, ale bude to přirozené, když to lidé budou vidět budu v tom žít budou ty lidi dochovávat doma“ Cit. K.V.

³¹⁵ „Ctnosti můžou hodně pomoci. Víra, pokud vím, že po smrti něco je, může moc pomoci“ Cit. Š.J. „Smysl celé hry je, abychom žili tak, že bychom se mohli těšit na smrt. Myslím, že kdo má možnost žít vírou, tak má velkou výhodu.“ Cit. Š.M. „Já se opět vracím ke svému přesvědčení, že se máme hlavně připravovat modlitbou a žít v souladu s božím řádem, aby měl člověk čisté svědomí a pak samozřejmě důležitá je ta modlitba.“ Cit. B.J.

³¹⁶ Ke vztahu k bližním „Words offering hope and forgiveness should be spoken to those who are agitated and fearful... effective of all is to advise the sick to rouse to the best of their ability their faith and their love for God and their neighbor, to forgive in all sincerity all who have done them harm, and to bear the pains of disease and their imminent death with endurance through the love of Christ.“ Cit. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s.446-447. Srov. ROBERT BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 20. K pohledu na víru viz. kapitola: 2.4. Důležitost víry. „My se tady snažíme dopomoci, někdy se to projevuje i tím, že ten člověk nemůže umřít. To jim pak pomáháme nalézt to, co potřebují stihnout. Vidět člověka, odpustit mu, jít ke zpovědi, jít ke svátostem.“ Cit. Š.M. „Abych odešel a odpustil i to, co nikdy nešlo odpustit, co mě tolik zranilo, že mě to provázelo celým životem. Pak se jde už lehce. Člověk se tomu učí celý život.“ Cit. Š.J.

³¹⁷ Srov. TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, s. vii; 37.

³¹⁸ Srov. BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 6-17.

³¹⁹ Viz.: poznámka pod čarou č. 300.

nemoc, stáří, umírání a smrt vnímána negativně, nepatřičně, jako něco, co téměř nepatří do běžné reality všedních dnů. Právě tento stav může souviset s větším utrpení jednotlivých pacientů.³²⁰ Podle názoru autora to může být způsobováno i současným důrazem společnosti na osobní aktivní roli jednotlivce a jeho přičinění se ve všech oblastech života, od vzdělání, kariéry až po zdraví apod. Tento stav může deformovat i osobní pohledy a schopnosti akceptace u umírajících osob, protože za svůj osud a tedy např. i za zdraví si v konečném důsledku mohou sami. Manuály čtenáře se smrtí seznamovaly a dávaly jí širší kontext, ale poskytovaly i značně konkrétní návody a rady. Právě znalost problematiky umírání dle respondentů ve společnosti chybí a podle jejich názoru je nutné debatu a výchovu o smrti a umírání opět zařadit do denního života³²¹. Neodsouvat smrt až na skloněk života, jak se to v masovém měřítku dnes děje. Podle mnoha respondentů je důležité začít debatu o smrtelnosti už od dětského věku.

Respondenti se výjimečně shodovali ve zdůraznění důležitosti prožitého života jakožto faktoru, který ovlivňuje proces umírání, zejména ve smyslu smíření umírajících s přicházející smrtí. Jak respondenti vypověděli právě kvalita života jednotlivých pacientů přispívá k procesu přijetí smrti, který je ovšem také silně ovlivněn rodinnými vazbami. V tomto bodě je možné vidět zcela jednoznačné paralely v dílech *Ars moriendi*. Zvláště Erasmus spojuje dobrou smrt s dobrým životem a tím začíná uvedený přerod z „klasického“ středověkého *Ars moriendi* v raně novověké „*Ars vivendi*“.

Autoři ve svých dílech především nabádají k dobrému životu, který je mimo jiné motivován smrtelností člověka. Nejde však z jejich strany o využití strachu ze smrti k britkému moralizování, spíše směřují k harmonizaci života se smrtí, k čemuž má docházet v průběhu celého života. Raně novověcí autoři k motivaci čtenářů k řádnému životu, využívali ctností jako ochránců před „pokušením smrti.“³²²

³²⁰ „Myslím, že je podstatné, aby to ten člověk bral jako přirozený vývoj člověka a v tomto smyslu být připraveni. Nesmí to být tabu, jakmile to bude tabu, dostaneme se do špatné situace v komunikaci s rodinou, kdy rodina trvá na akutní lékařské péči jen pro oddálení smrti nejbližšího, a to je špatně. Vychází to z toho, že o tom nikdy nepřemýšleli, neslyšeli, nic nečetli.“ V.M.

³²¹ „Když mladý vidí, že se rodiče starají o své rodiče je to tzv. příkladem že máme učit své děti příkladem“ Cit. K.V. „Dřív byl úplně jiný rituál umírání, umíralo se doma, kde se v jednom dome lidi rodili a umírali. Už od dětství měli zkušenost se smrtí. Dnes se umírá v nemocnici a vnuče nevezmete do nemocnice...děti nemají zkušenost se smrtí...Tak si myslím, že rituál je dnes jiný než před sto lety. Je to institucionalizované...Já bych s tím začala od školky, jak zemře ptáček, a aby se připravovali.“ B.A.

³²² „Cesta k životu věčnému záleží: při tom též vyučiti, které ctnosti jsou potřebné k dokonalé spravedlnosti, o kterých jinde pověděl (Pavel): Nyní zůstávají Víra, (naděje), Láska, větší pak je Láska. Tedy: konec přikázání jest Láska, tj., konec všech přikázání, jichž to zachovávání k dobrému životu potřebné jest, na lásce postaven jest, takže kdo by měl lásku Boží, všeliká přikázání naplní, která k první tabuli náležejí: a kdo by lásku bližního měl všeliká přikázání k druhé tabuli přináležející naplní.“ Cit ROBERT BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, s. 20. „The best action of all is to die in the Lord in righteousness For a life lived free of sin gives

Autor se při výzkumu zaměřoval na aplikovatelnost samotných ctností do dnešní péče o umírající. Z výsledků vyplynulo, že tradičně pojaté ctnosti se nesebkávají s odezvou ze strany respondentů. Autor se domnívá, že důvodem je absence praktického povědomí o ctnostech, resp. neznalost její terminologie a jejich aplikovatelnosti v lidském životě. Z tohoto důvodu nebyly respondenty v rozhovorech reflektované ani nejsou prakticky využívány při práci s umírajícími a jejich rodinami. Na druhou stranu velká část respondentů přisuzuje ctnostem důležité postavení v rámci lidského života³²³ a podle některých respondentů ctnosti mnohdy lidem chybí.³²⁴ Respondentka *H.J.* dokonce uvedla, že samotné ctnosti jsou důležitější pro umírající než pro toho konkrétního člověka za života. Respondenti poměrně jednoznačně vyhodnotili trojici teologických ctností, jako ctnosti, jež jsou nápomocné při umírání. Obecně pak lze konstatovat, že ctnosti byly některými pracovníky s umírajícími připouštěny jako možný prostředek pro zlepšení péče o umírající a to tím způsobem, že by se na ně pečující ve své práci mohli soustředit a motivovat jimi své pacienty/klienty, byť by se v takovém případě jednalo o „ex post“ přístup, tj. mohl by být funkční pouze u části umírajících.³²⁵

Z výsledků výzkumu můžeme zřetelně zaznamenat v jakých situacích raně novověké *Ars moriendi* mohou být přínosné dnešní – nejen zdravotnické – péči. Podobně jako tehdejší autoři, tak i respondenti vyjádřili nutnost budování ctností již za života. Jen jedna respondentka *Š.A.*, si nedokázala představit, jak by měla vypadat soustředěnost na ctnosti v péči o umírající a jak by potom mohl probíhat konfrontace s takovým člověkem, na takové téma, i ona však považovala „hodnoty“ za důležité. Podle autora k inspiraci k podobnému přístupu mohou napomoci právě manuály.

one most confidence to face Satan. Faith does not know how to yield ground to the enemy, hope does not know how to submit him, love nourishes the soldier as he stands.“ Cit. JOHN W. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, s. 424.

³²³ „Určitě, já si myslím, že ta osobnost toho člověka, vzdělanost, všeobecný rozhled i postavení člověka, např. jakou pozici zastával, nebo jestli byl dělník, jednoznačně ta inteligence pochopit tu diagnózu je tím ovlivněna. Samozřejmě i hodnoty člověka. Pokud má zaměřeny hodnoty na materiální věci, tak nebude chtít umřít... Určitě nějaké ctnosti můžou pomoci tomu, jak to člověk přijme.“ Cit. B.A. „Samozřejmě ty ctnosti pomáhají k tomu, aby hodnotně prožil svůj život. Když se člověku daří naplnit ty hodnoty, které má, tak to v tom (životním) bilancování pomůže.“ Cit. Ž.P.

³²⁴ „já si myslím, že to vlastně hodně chybí, že jsme společnost vykořeněna od klasických náboženských tradic a směrů... Tady to chybí Patří to k těm ctnostem, aby někdo povolnější těm lidem řekl: ano a jsou tady nějaké ctnosti, a vy se máte čeho chytit a nejste tady sami.“ Cit D.P. „Myslím, že by to mělo být běžnou součástí našeho života... Dnes jsou hodnoty úplně někde jinde, třeba spravedlnost a ctnost dnes už nemá moc váhu.“ Cit Š.A.

³²⁵ Viz. v kapitolách: 3.4.1. Ctnost a dobrá smrt; 3.4.1.1. Potřeba výchovy ctností.

Závěr

Práce přiblížila a srovnala pohledy na umírání ve dvou obdobích, v ranně novověkém (16.-17. stol.) prostřednictvím vybraných děl *Ars moriendi* a v současné prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů s pracovníky pečujícími o umírající v nemocničních a hospicových zařízeních. Jako základ historického pohledu byly vybrány tři ranně novověké příručky žánru *Ars moriendi*, jedná se o práci Erasma Rotteramského a jeho *De praeparatione ad mortem*, knihu kardinála svatého Roberta Belarmina *De Arte Bene Moriendi* a publikaci významného anglikánského církevního představitele Jeremyho Taylora a jeho práci *Rule and Exercises of Holy Dying*. Raně novověká díla posloužila pro představení předpokladů důležitých podle jednotlivých autorů pro tzv. „dobrou smrt“, jednotlivé přístupy byly srovnány a byly identifikovány shody v jednotlivých pohledech.

Poznatky z manuálů byly následně využity při srovnání tehdejšího pohledu na dobré umírání s dnešními pohledy na „smířené umírání“ třinácti pracovníků s umírajícími, s nimiž byl proveden polostrukturovaný rozhovor v rámci praktické části této práce. Terénního výzkumu se zúčastnili čtyři pracovníci nemocničního zařízení, tři pracovníci kamenných hospiců, jeden pracovník podpůrných služeb charity a pět pracovníků mobilního hospice. Respondenti byli vybíráni na základě kontaktů známých a příbuzných autora, dále na základě vlastního náhodného oslovování pracovníků cílových pracovišť. Z celkového počtu 13 respondentů byli tři lékaři, pět zastávalo pozici sesterskou, tři zastávali pozici sociálních pracovníků a dva pracovali ve vedení hospice. Cílem rozhovorů bylo zjištění existence „dobré smrti“ a případně podmínky takového stavu u umírajících podle respondentů. Závěry praktické části naleznete také v přehledných grafech v přílohách této práce.

Výzkum proběhl v roce 2019 na území České republiky, vzhledem k jedinečnému kulturnímu kontextu, ve kterém byl výzkum proveden, je možné platnost jejích závěrů vztahovat výhradně na tento kulturní kontext, tj. Českou republiku a zčásti na západní kulturní okruh, ale v žádném případě není aplikovatelný v jiných kulturních kontextech.

Předložená kvalitativním výzkumem podložená práce má jistá úskalí v terminologii i pohledu porovnávaných perspektiv. V raně novověkých pracích je použita dobová odborná teologická terminologie, která není zcela kompatibilní se současnou hovorově-lékařskou terminologií současníků. Navíc raně novověké práce mají za cíl předložit komplexní soudobý kosmologický výklad umírání oproti tomu rozhovory poskytující mnohem omezenější rozsah a ze své podstaty nabízejí materiál značně partikulárněji pojatý.

Z výsledného srovnání obou perspektiv vychází překvapivá shoda mezi raně novověkými učenci a současným pohledem pracovníků s umírajícími na dobrou (smířenou) smrt. Ta spočívá především v důrazu na důležitost kvality prožitého života ve smyslu kvalitních mezilidských vztahů, života bez vnitřních a vnějších konfliktů a diskontinuit, života orientovaného na kvality, prožitky a záliby, ovšem nikoliv na majetek apod. Právě nesmířenost, nenaplněnost a materiální zaměření bývají příčinou jistého strachu ze smrti. Shodu lze vyčíst také v důležitosti kladenou na psychologicko-duchovní péči o umírající. Stejně jako se vyjadřovali raně novověcí učenci, tak i dnešní pracovníci poukázali na naději, která představuje důležitý prvek pro přijetí konečnosti. S přijetím konečnosti pak raně novověcí autoři spojují princip „dobré smrti“, tento princip je dnes také vnímán ve velmi podobné rovině, kdy jej respondenti spojovali s prožitým životem (zejm. se vztahy), odpuštěním a v neposlední řadě se smířením. I důležitost ctností jako podstatných vlastností směřujících ke smířené smrti je vnímána podobně, jen s tím rozdílem, že dnes nejsou lidem představovány a vysvětlovány tak jako tomu bylo v době našich autorů, a i proto byly částí respondentů zcela nepochopeny. Respondenti v ctnostech viděli důležité hodnoty a podle některých dokonce principy, které v dnešní péči chybí, a přitom by měly být její součástí. Vzácná je rovněž shoda raně novověkého a současného pohledu na důležitost výchovy „ke smrti“, tedy i ke ctnostem během života.

Provedený výzkum vzhledem k rozsahu a zaměření práce nemohl zodpovědět na všechny jevy související s péčí o umírající, což si pochopitelně ani nekladla za cíl. Některé oblasti zdůrazňované respondenty nebyly v textu uvedeny kvůli rozsahu práce. Mnohé otázky navíc v průběhu výzkumu vyvstaly, a proto by bylo z pohledu autora vhodné na ně navázat dalším výzkumem v této oblasti. Bylo by vhodné provést podobný výzkum na širším vzorku respondentů a kladené otázky upravit a rozhovory opakovat.. Autor se domnívá, že umírání a její vztah s etikou a kvalitou života by bylo vhodné dále probádat, protože umírání z etických perspektiv je velmi málo probádaná část lidského života. Pochopitelně by bylo zajímavé provést výzkum i mezi pacienty, kterým je oznámena jejich fatální diagnóza a poté tyto pacienty analyzovat až do terminálního stavu a sledovat jejich reflektování prožitého života a ctností s tím spojených. Nicméně tento výzkum by bylo nutné vést s ohledem k umírajícím výrazně citlivým a individualizovaným způsobem.

Jelikož šlo o autorovu první konfrontaci s tímto typem přímých rozhovorů, je si jist značné nedokonalosti při získávání dat do této práce. Na výsledcích praktické části se pochopitelně podepsal mj. také profil a s tím související atmosféra jednotlivých pracovišť,

kteřá zcela jednoznačně ovlivňuje postoje zaměstnanců a spolupracovníků daných pracovišť, jejich otevřenost i ochotu hovořit o jejich práci a zkušenostech s umírajícími.

Hlavní přínos práce tkví v ověření platnosti, a tudíž i možnosti dnešní péče přijmout a využít principy obsažené v raně novověkých dílech *Ars moriendi*, ke zkvalitnění poskytované péče současným umírajícím, ale i pro „výchovu“ k připravenosti na smrt, především prostřednictvím přístupu k životu u každého jednotlivce a potřebu aplikovat etiku ctností do s tím souvisejícího zdravotnického procesu. Z výzkumu jednoznačně vyplynula nutnost budovat ctnosti, v lidském životě, vedoucí ve svém důsledku ke smířené/dobré smrti. Právě vidina smrti může posloužit také jako možná (ale ne nutná) motivace k budování kvalitního života ve vztazích i k budování ctností.

Literatura a zdroje

Primární literatura:

ELISABETH KÜBLER-ROSS. *O smrti a umírání*, Praha: Portál, 2015.

CHRISTOPHER P. VOGT, *Patience, Compassion, Hope, and the Christian Art of Dying Well*, Lanham – Boulder – New York – Toronto – Oxford: A Sheed and Ward Book, 2004.

JEREMY TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, London: W. Pickering, 1850.

JOHN W. O'MALLEY, *Collected works of Erasmus*, Toronto: University of Toronto Press, 1998.

NORBERT OHLER. *Umírání a smrt ve středověku*, Jinočany: H & H, 2001.

PHILIPPE ARIÈS. *Dějiny smrti I*, Praha: Argo, 2000.

ROBERT BELLARMIN, *Umění křesťanské aneb příprava k dobré smrti*, Praha, 1630.

Sekundární literatura:

ARNO ANZENBACHER, *Úvod do etiky*, Praha: Academia, 2001.

BRETT MCCARTY, ALLAN VERHEY, „The Virtues for Dying Well,“ in: *Center for christian ethics at baylor university*, 2013. s. 27. Dostupné z:

<https://www.baylor.edu/content/services/document.php/205047.pdf>

BYUNG-CHUL HAN, *Vyhořelá společnost*, Praha: Rybka publishers, 2016.

DOROTHEE SÖLLE, *Mystika smrti, Fragment*, Praha: Trigon-knihy s.r.o., 2016.

EDMUND GOSSE, *Jeremy Taylor*, London: Michillan and co., 1904.

Evanjelický fnebrál, aneb: sbírka písní náboženských, starých novou ponapravených a mnohých nových. 4.vydání. Bystřice, 1870.

FABRICE HADJADI, *Když je všechno na cestě ke zkáze, úvahy o konci a cíli kultury a modernity*, Brno: CDK, 2019.

FREDERIK J. J. BUYTENDIJK. „Osobní odpověď na bolest,“ in *Bolest a naděje*, Praha: Vyšehrad, 1971.

HILMAR M. PABEL, „Humanism and Early Modern Catholicism: Erasmus of Rotterdam’s Ars Moriendi“, in KATHLEEN M. COMERFORD – HILMAR M. PABEL (eds.), *Early modern catholicism*, Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2001.

JAN JANDOUREK, *Úvod do sociologie*, Praha: Portál, 2003.

JEREMY TAYLOR, *The Rule and Exercises of Holy Dying*, Wipf and Stock Publishers, 2008.

JIŘÍ KUBEŠ, *Dějiny každodennosti II*, Pardubice: Fakulta filozofická Univerzita Pardubice 2007-2012. dostupné z: <http://uhv.upce.cz/upload/skripta2012.pdf>

JIŘÍ MIKULEC „Dobrá smrt na popravišti. Návod na zacházení s odsouzením k smrti v katolickém „ars moriendi“ ze 17. století,“ in: *Historie – Otázky – Problémy*, Vol 11, Iss 1, Pp 109-126 (2019) dostupné z https://historieotazkyproblemy.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/11/2019/11/Jiri_Mikulec_109-126.pdf

JOSEF PIEPER, *Ctnosti*, Praha: Česká křesťanská akademie, 2000.

JOSEPH RATZINGER, *Eschatologie, smrt a věčný život*, Brno: barrister & principal, 2017.

KLÁRA MACHŮ, *Postoje ke smrti*, Olomouc: Universita Palackého v Olomouci, 2012.

LADISLAV HERYÁN, *Exotem na této zemi*, Praha: Portál, 2016.

MARIE SVATOŠOVÁ. *Hospice a umění doprovázet*. Praha: Ecce homo, 2003.

MATTHIEU RICARD, *Altruism*, New York – Boston – London: Little, Brown and Company, 2015.

MAX SCHELER, *O studu*, Praha: Mladá fronta, 1993.

MAX SCHELER, *Řád lásky*, Praha: Vyšehrad, 1971.

MICHAL A MARTIN SVATOŠOVI, *Živá tvář Erasma Rotterdamského*, Praha: Vyšehrad, 1985.

NIKOLAJ BERĐAJEV, *Filosofie svobody, 2. díl původ zla a smysl dějin*, Olomouc: Votobia, 2000.

ONDŘEJ NEZBEDA, *Průvodce smrtelníka*, Praha: Nakladatelství Paseka, 2016.

PAUL L. LANDSBERG, *Zkušenost smrti*, Praha: Vyšehrad, 1990.

PAVEL KRÁL, „Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století,“ in *Církev a smrt*, Praha: Historický ústav, 2007.

PAVEL MAREŠ, „Úvod,“ in ROBERT BELLARMIN, *O věčné blaženosti svatých*, Praha: Krystal OP, 2001.

PEDRO LAÍN ENTRALGO, *Nemoc a hřích*, Praha: Vyšehrad, 1995.

PETER SINGER, *The Moste Good You Can Do*, New Haven – London: Yale university press, 2015.

PETER TAVEL, *Smysl života podle Viktora Emanuela Frankla*, Praha – Kroměříž: Triton, 2007.

PHILIPPE ARIÈS. *Dějiny smrti II*, Praha: Argo, 2000.

PLATÓN, *Faidón*, Praha: OIKOYMENH, 2005.

RADMILA PRCHAL PAVLÍČKOVÁ. *O útěše proti smrti / Víra, smrt a spása v pohřebních kázáních v období konfesionalizace*, Praha: NLN s.r.o., 2017.

RUTH KUBÍČKOVÁ, *Ars moriendi ve světle teologického personalismu – poimenická explikace*, Praha: Universita Karlova, 2018. dostupné z:
<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/120678/?lang=en>

SHERWIN B. NULAND, *Jak lidé umírají*, Praha: Knižní klub. k. s., 1996.

SVATÝ CYPRIÁN, *O smrti a trpělivosti*, Řím: Křesťanská akademie, 19--.

TEREZA CIMRMANNOVÁ A KOL., *Krize a význam pomáhajících prvního kontaktu*, Praha: Karolinum, 2013.

TOMÁŠ MALÝ. *Smrt a spása mezi Tridentem a sekularizací*, Brno: Matice moravská, 2009.

TOMÁŠ ŠPIDLÍK. *Prameny světla*, Olomouc: Refugium, 2012.

VIKTOR E. FRANKL, *A přesto říct životu ano, Psycholog prožívá koncentrační tábor*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2016.

VIKTOR E. FRANKL, *Utrpení z nesmyslnosti života, psychoterapie pro dnešní dobu*, Praha: Portál, 2016.

ZUZANA KUBÍKOVÁ. *Hudební terminologie v latinském originále Erasmovy Stultitiae Laus a v dobovém českém překladu*. Brno: Masarykova Univerzita, 2006.

Rozhovory:

B.A. rozhovor pořízený dne 13. listopadu 2019 ve veřejném prostoru v Čechách. Čas rozhovoru: 43 min.

B.J. rozhovor pořízený dne 7. února 2019 v hospici na Moravě. Čas rozhovoru: 25 min.

B.K. rozhovor pořízený dne 24. března 2019 v kanceláři mobilního hospice na Moravě. Čas rozhovoru: 51 min.

D.P. rozhovor pořízený dne 22. prosince 2019 v kanceláři mobilního hospice v Čechách. Čas rozhovoru: 42 min.

H.J. rozhovor pořízený dne 25. října 2019 v nemocnici na Moravě. Čas rozhovoru: 71 min.

K.V. rozhovor pořízený dne 28. března 2019 v kanceláři mobilního hospice na Moravě. Čas rozhovoru: 55 min.

Š.A. rozhovor pořízený dne 13. listopadu 2019 v nemocnici v Čechách. Čas rozhovoru: 30 min.

Š.J. rozhovor pořízený dne 21. října 2019 v kanceláři na Moravě. Čas rozhovoru: 43 min.

Š.M. rozhovor pořízený dne 18. ledna 2019 v hospici na Moravě. Čas rozhovoru: 30 min.

Š.L. rozhovor pořízený dne 26. března 2019 v kanceláři mobilního hospice na Moravě. Čas rozhovoru: 40 min.

R.D. rozhovor pořízený dne 2. dubna 2019 v kanceláři mobilního hospice na Moravě. Čas rozhovoru: 34 min.

V.M. rozhovor pořízený dne 20. března 2019 v nemocnici na Moravě. Čas rozhovoru: 35 min.

Ž.P. rozhovor pořízený dne 18. ledna 2019 v hospici na Moravě. Čas rozhovoru: 44 min.

Elektronické zdroje:

ALEŠ LIGAS, „Umírajícím dětem nemá kdo pomáhat, hospice chybí, pojišťovny péči neproplácí. Rodiny končí v izolaci,“ in *Aktuálně.cz* [online] 11. 12. 2016 [cit. 20-01-03]. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rodiny-nevylecitelne-nemocnych-deti-se-castokrat-nachazi-v-z/r~9bffc778b7ca11e6af6e002590604f2e/>

HARTSELL, S. r. Jeremy Taylor. Salem Press Biographical Encyclopedia [online]. 2019 [cit. 2019-10-22]. Dostupné z: <https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/protestant-christianity-biographies/jeremy-taylor>

KATHRYN PAUL, „Ars Moriendi: a practical approach to dying well,“ in, *Modern believing* [online]. 2015, 56(2), 209-222 [cit. 2020-04-05]. DOI: 10.3828/MB.2015.19. ISSN 13531425. Dostupné z: <https://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=16&sid=da57f97d-bde7-4e37-97ed-514512a145fe%40pdc-v-sessmgr03>

VANDERLUGT, Susanne. The art of dying: can the Ars Moriendi tradition speak to Christians today? *Touchstone* [online]. 2010, 28(1), 19-28 [cit. 2020-04-05]. ISSN 08273200. Dostupné z: <https://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=10&sid=da57f97d-bde7-4e37-97ed-514512a145fe%40pdc-v-sessmgr03>

Církevní dokumenty:

Dokumenty II. vatikánského koncilu. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002.

JAN PAVEL II, *Veritatis splendor, o základech morálního učení církve*. Praha: Zvon, české katolické nakladatelství, 1994.

Katechismus katolické církve. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001.

Filmy:

John Wick: *Chapter 3* [film]. Režie Chad Stahelski. USA, Lionsgate US, 2019.

Přílohy

Příloha č. 1) Vzor okruhu otázek kladených respondentům v polostrukturovaných rozhovorech

Datum rozhovoru, čas

Jméno, příjmení (šifra):

Pohlaví:

Vzdělání:

Zaměstnání:

Přesná specifikace pracovní pozice:

Délka práce v oblasti práce s umírajícími:

Jakým způsobem jste se dostal(a) k práci s umírajícími?

Domníváte se, že je péče o umírající důležitá a smysluplná?

V čem spočívá práce s umírajícími na Vašem pracovišti? (=Jakou péči umírajícím poskytujete?) Na co se v posledních fázích života umírajících soustředíte vy osobně a na co se klade důraz v rámci vašeho pracoviště?

Zaměřujete se při práci s umírajícími i na psychickou podporu či duchovní péči? Pokud ano, jakým způsobem a proč?

Myslíte si, že by psychická podpora, případně i duchovní péče měla být součástí péče o umírající?

Domníváte se, že péče o umírající (obecně a na Vašem pracovišti) odpovídá potřebám umírajících? Případně co by se dle Vašeho názoru mělo zlepšit?

V čem by měla spočívat, dle Vašeho názoru, péče o umírající? V jakých formách a v jakých rovinách by se měla poskytovat?

Z Vaší praxe, jaká je reflexe a přijetí příchodu smrti ze strany klientů. Mění se přijetí neodvratného konce v průběhu času po příchodu klientů na Vaše pracoviště?

S jakými emocemi se setkáváte během samotného umírání, jaké jsou nejčastější? Jak postupujete v případech negativních emocí?

Zažil(a) jste někdy člověka, který by umíral šťastný, pokud ano, proč se domníváte, že tomu tak bylo?

Měli bychom se, podle Vašeho názoru, na smrt připravovat a případně v čem a jak by taková příprava měla probíhat?

Je pro umírající důležité, jakým způsobem prožili svůj život? Hodnotí jej někdy?

Je podle Vašeho názoru důležité, jaký život umírající prožili, tj. zda kvalita života (např. dobré rodinné zázemí, bezproblémové a dobré vztahy, pozitivní životní přístup, pozitivní lidské vlastnosti/ctnosti) ovlivňuje průběh smrti a případně jak?

Měla by, dle Vašeho názoru, probíhat nějaká osvěta ohledně smrti a umírání? Pokud ano, na co by se měla soustředit?

Ve středověku existovaly manuály, které připravovaly čtenáře na smrt. Myslíte si, že by něco podobného bylo přínosné i dnes?

Středověké manuály zdůrazňovaly pozitivní vlastnosti, hodnoty, ctnosti, které měly být během života získávány a rozvíjeny, aby byly poté přínosem a oporou pro umírajícího. Manuály vyzdvihovaly především naději, víru, lásku, spravedlnost, umírněnost, trpělivost. Považujete za důležité součásti lidského života tytéž dovednosti, nebo nějaké jiné? Proč tomu tak je?

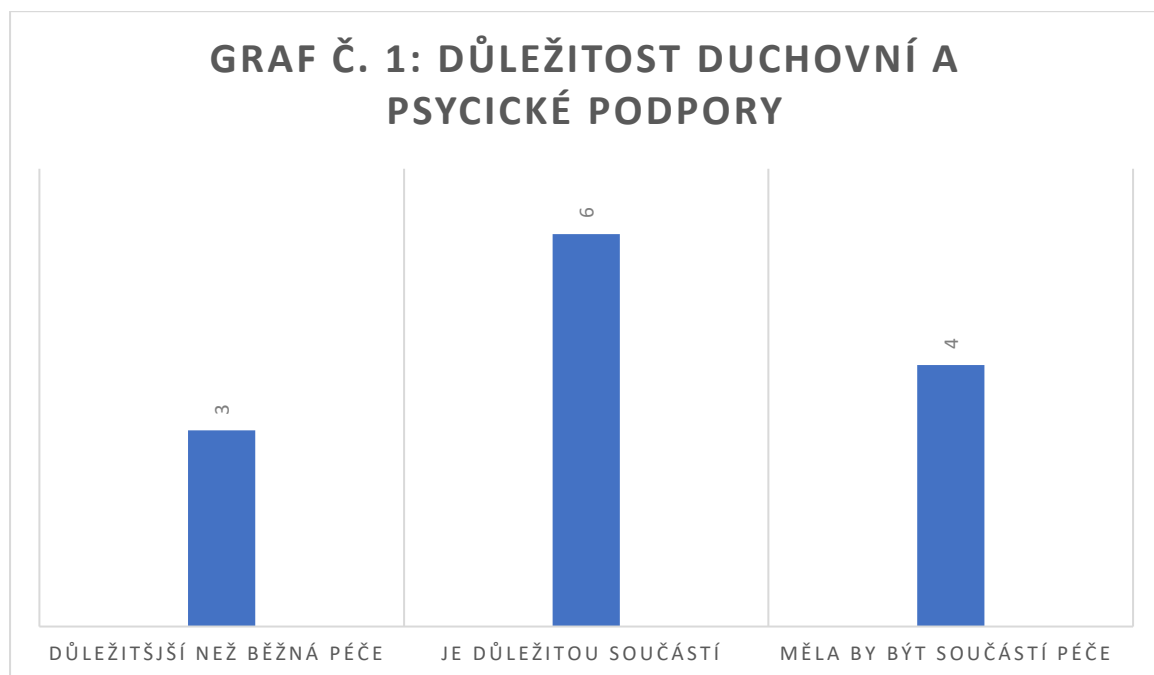
Domníváte se, že tyto, či jiné, dovednosti/ctnosti (jaké) mohou pomoci při umírání a případně jak?

Domníváte se, že výše uvedené dovednosti a další pozitivní životní kvality mohou být prostředek ke „šťastnější“ smrti, případně vidíte jiné cesty ke „šťastnější“ smrti a jaké to jsou?

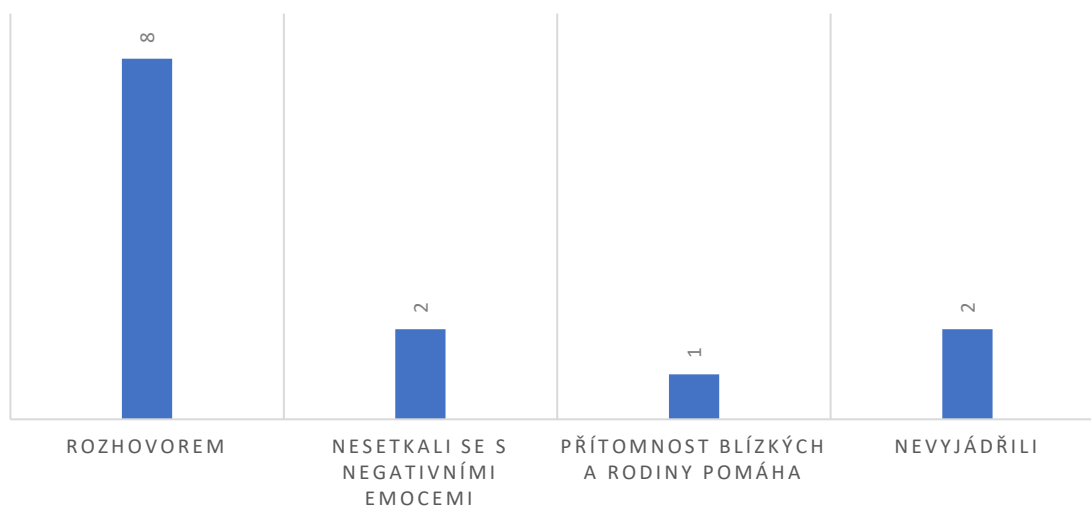
Myslíte si, že je dobrá myšlenka soustředit se při umírání na pozitivní životní momenty?

Myslíte, že to platí i v případě dovedností/ctností?

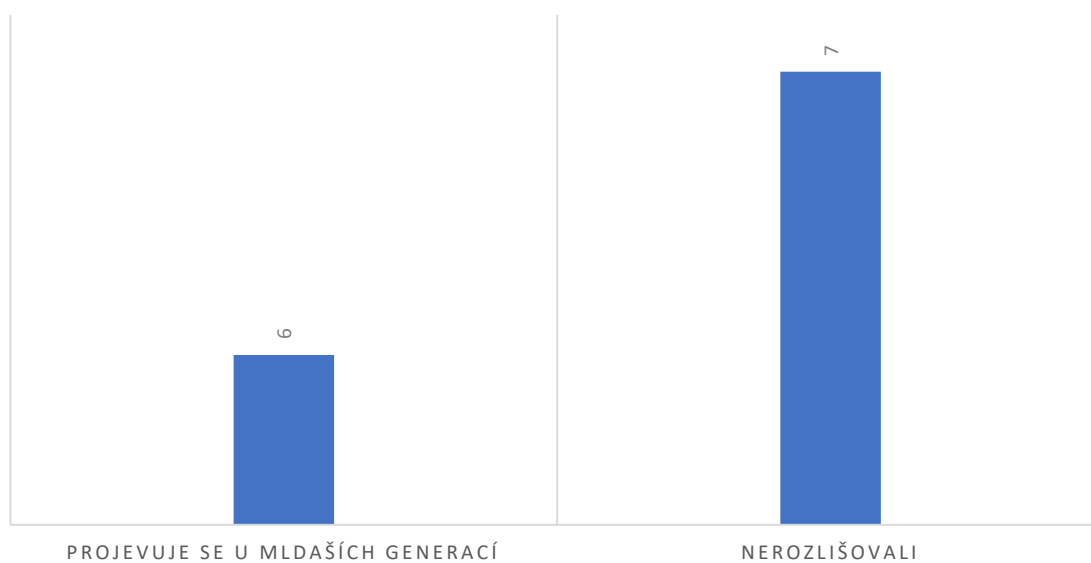
Příloha č. 2) grafy

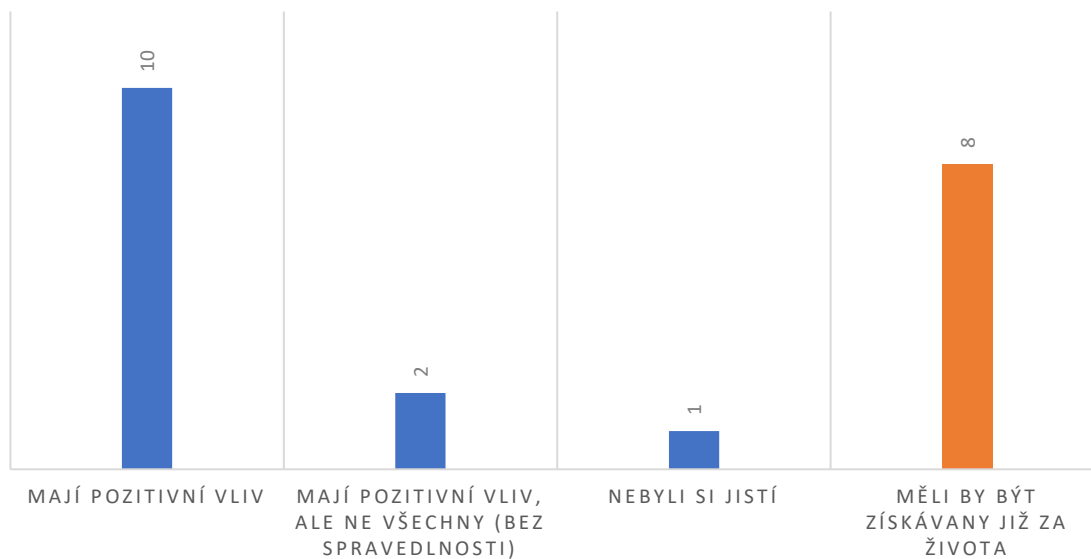
GRAF Č. 2: JAK PRACOVAT S NEGATIVNÍMI EMOCEMI

GRAF Č. 3: NESMÍŘENÍ SE SMRTÍ

GRAF Č. 4: VLIV CTNOSTÍ NA UMÍRÁNÍ

GRAF Č. 5: PŘIPRAVOVAT SE NA SMRT ZA ŽIVOTA?

